

Türkiye'nin Demografik Geçiş Sürecine Coğrafi Bir Yaklaşım

A geographical approach to Turkey's demographic transition process

M. Murat Yücesahin*

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ankara

Öz: Yakın insanlık tarihindeki esaslı sosyal ve ekonomik değişim modern toplumun dinamikleri olarak görülmektedir. Geçen yüzyıl boyunca nüfusun sosyo-ekonomik dönüşümü nedeniyle doğurganlık tüm dünyada ciddi biçimde düşmüştür. Ayrıca ölümlülükteki düşüşler dünyanın her yerinde doğurganlıktaki azalmalara öncülük etmiştir. Böylece demografik geçiş, küresel bir süreç olarak işlemiştir. Bu bağlamda nüfus çalışmalarında coğrafi sorgulamaların öneminin zamanla daha da arttığı belirtilebilir. Gelişmekte olan dünyada doğurganlığın beklenildiği gibi bir patern sergilemediği açıktır. Başka bir ifadeyle gelişmiş ülkelerin aksine gelişmekte olan ülkeler demografik geçişi hızlı bir biçimde tecrübe edinmişlerdir. Bu ülkelerden biri olan Türkiye'nin demografik geçiş modeli, ülkenin nüfus yapısının gelişmiş ülkelerin nüfus yapısına benzemeye başladığını göstermektedir. Bu makalenin amacı, doğurganlık ve ölümlülükteki il düzeyindeki düşüşleri demografik geçiş teorisi ışığında coğrafi yaklaşımla ortaya çıkarmaktır. Bu çalışma, Birleşmiş Milletler ve Türkiye İstatistik Kurumu'nun yayımladığı nüfus istatistiklerine dayalı olarak yapılmıştır. Çalışmada nüfus sayımlarında yayımlanan çocuk-kadın oranlarındaki yüzdelerle değişimler aracılığıyla illerin doğurganlık geçişine giriş paternleri belirlenmiştir. Sonuca ilişkin olarak özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca doğurganlık ve ölümlülükteki düşüşlerin ulusal düzeyde yaygınlaştığı belirtilebilir. Ne var ki il düzeyindeki veriler, ülkede doğurganlık ve ölümlülükteki düşüşlerin esaslı bölgesel farklılıkların varlığına işaret ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Demografik geçiş, demografik geçiş teorisi, doğurganlık, ölümlülük, nüfus coğrafyası, Türkiye

Abstract: Substantial social and economic changes in recent human history can be seen as the dynamics of modern society. Fertility declined dramatically throughout the world because of the socio-economic transformation of the population during the past century. Meanwhile, mortality decline everywhere appears to have spearheaded the fertility decline. Thus, the demographic transition has been comprehended as a global process. In this sense, it can be stressed that those geographic investigations in population studies gained much more importance in the course of time. In the developing world fertility did not seem to follow expected pattern. In other words, contrary to the developed countries, the developing world has experienced the demographic transition rapidly. Turkey's demographic transition model, as one of the developing countries, indicates that the population structure of its country has started to converge to the population structure of developed countries. With a geographical approach, the aim of the present study is to reveal fertility and mortality declines at a provincial level in the light of the demographic transition theory. This study mainly based on population statistics issued by the United Nations, and the Turkish Statistical Institute. Onset of fertility transition-patterns of the provinces were determined by means of the percentage changes in child-woman ratios that had been issued following the censuses. It can be pointed out that, referring to the conclusion, fertility and mortality declines have been pervasive at a national level especially throughout the second part of the twentieth century. But in fact, the province-level data indicate that substantial regional variations in fertility and mortality reductions exist in the country.

Keywords: Demographic transition, demographic transition theory, fertility, mortality, population geography, Turkey

* İletişim: M.M.Yücesahin, e-posta: mmyucesahin@yahoo.com

1. Giriş: Demografik Geçiş

Modern toplumun oluşum dinamiklerini yaratan köklü sosyal ve ekonomik değişim, geçtiğimiz yüzyıla damgasını vuran bir süreç olarak yakın insanlık tarihinde yerini almıştır. 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve 20. yüzyılın ortalarında tüm dünyada hızlı bir azalma eğilimi kazanan ölüm oranlarına, yaklaşık 40 yıldır, dünya nüfusunun çoğunluğunu etkisi altına alan doğurganlık düşüşü eşlik etmeye başlamıştır. Ölüm oranlarındaki ciddi düşüşler nedeniyle dünya nüfus artış hızı 20. yüzyıl ortalarında yükselmiş fakat daha sonra doğum oranlarının da düşmesiyle tekrar azalma eğilimi kazanmıştır. ‘Demografik geçiş (demographic transition)’ olarak isimlendirilen bu süreç, kabaca 1900’lü yılların başı ve sonu arasında dünyanın her yerinde başlamıştır (Reher, 2004: 20)¹.

Demografik geçiş, yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm oranlarının hüküm sürdüğü bir durumdan (geleneksel demografik rejim), doğumların bilinçli olarak kontrol edildiği ve ölüm oranlarının düşmüş olduğu yeni bir duruma (modern demografik rejim) geçiş sürecine verilen genel bir isimdir (Üner, 1972: 71-72; Allman, 1980: 280; Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD), 1999: 21; Weeks, 2002: 99; Marshall, 2003: 139-140; Peters ve Larkin, 2005: 85; Yüksel, 2007: 14; Erdönmez, 2007: 59-60). İlk olarak Warren Thompson (1929) tarafından ileri sürülen ancak daha sonra Kingsley Davis (1945 ve 1963) ve Frank Notestein (1953)’in çeşitli yaklaşımlarla geliştirdikleri ‘demografik geçiş teorisi’, 18. yüzyılın sonlarından itibaren tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş yapan gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin demografik değişim modeli dikkate alınarak formüle edilmiştir (Tandoğan, 1998: 22; Yüksel, 2007: 13). Gelişmiş Avrupa ülkelerinin öncelikli olarak tecrübe edindiği demografik geçiş süreci, bir yandan gelişmekte olan dünyanın (Afrika, Latin Amerika ve Asya) izlediği sürecin farklılıklarını anlamaya, diğer yandan gelecekle ilgili ipuçları sunmaya imkân tanımıştır (Reher, 2004: 19). İlerleyen yıllarda bu teori, nüfus konusu üzerine çalışan demografların ve diğer sosyal bilimcilerin tartıştıkları, özellikle gelişmekte olan dünyadan gelen örneklerle yeniden değerlendirmeye tabi tuttıkları ve bu amaçla pek çok yayın ürettikleri bir alan haline almıştır (Kirk, 1996; van de Kaa, 1996; Hirschman, 2001; Weeks, 2002: 103-105; Reher ve Sanz-Gimeno, 2007).

Bir toplumdaki nüfus dinamiklerini anlamaya imkân tanıyan ve en önemli teorilerden biri olan Demografik geçiş teorisine ilişkin belki de en etkili açıklayıcı ifade Notestein (1953) tarafından formüle edilmiştir (Meir, 1986: 199; Bongaarts ve Watkins, 1996: 639). Buna göre: geleneksel-kırsal ve tarımsal toplumlarda doğurganlık, yüksek ölümlülüğü telafi etmek ve nüfusun sürekliliğini sağlamak için gerekli görülmüştür (ölümlülüğün ve dolayısıyla doğurganlığın yüksek oluşu). Toplumun gelişmesi (modernleşme), eğitimli bireylerin artışı, kentleşme ve endüstrileşmeyi içeren sosyal ve ekonomik değişim, öncelikle ölümlülüğün sonra da doğurganlığın esaslı olarak düşmesine (doğurganlık geçişi/fertility transition) neden olmuştur. Bu noktada doğurganlık geçişinin başlama nedenini çözümlenmeye imkân tanıyan bağıntı açığa çıkmaktadır: Çocuk sahibi olmanın maliyetinin artışı ve çocuğun ekonomik değerinin azalışı anahtar bir faktör görevini üstlenerek doğurganlığın çiftler tarafından sınırlandırılmasında etkin bir güç olmuştur. Özellikle bebek ölümlülüğünün azalışı ve çocuk sahibi olma arzusunda güçsüzleşen motivasyonla birlikte yaşayan çocuk sayısının artışı çiftleri doğurganlıklarını sınırlandırma (doğurganlığın bilinçli olarak kontrol altına alınışı/conscious fertility control) gereğine yöneltmiştir (Teitelbaum, 1975: 421; Bongaarts ve Watkins, 1996; Weeks, 2002: 102 ve 104; Peters ve Larkin, 2005: 89).

Bu kısa teorik girişten anlaşılacağı üzere demografik geçiş, nüfus artışını dengede tutan iki önemli elemana sahiptir: ölüm hızının düşüşü ve doğurganlık geçişi (doğum hızının düşüşü).

1.1. Ölüm Hızının Düşüşü

Avrupa’da 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tanık olunan ölüm hızlarındaki azalmalar, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda İkinci Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanmıştır. 20. yüzyıl ortalarında toplum sağlığı ile ilgili tedavi olanakları ve hizmetlerindeki hızlı teknolojik ilerlemeyle özellikle enfeksiyon hastalıklarının tedavisinde etken bir madde olan antibiyotiğin yaygınlaşan

kullanımı, yüzyıllar boyu milyonlarca insanın ölümüne neden olan hastalıkların görülme sıklığını ciddi düzeyde azaltmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 1998: 257; Özgür, 1998: 13; Peters ve Larkin, 2005: 89; Yavuz, 2005: 3 ve 2006: 437; Yüksel, 2007: 13). Bu gelişmeler, toplumsal düzeyde yaygınlaşan kaliteli yaşam biçimini benimsemenin bir gereği olarak dengeli ve sağlıklı beslenme, hastalıklar karşısında bilinçlenme ve aşılama gibi kültürel-normlar ve alışkanlıklar zinciriyle birleşince ölüm oranlarının azalmasını ve hayatta kalma beklentisinin uzamasını da beraberinde getirmiştir. Böylece gelişmekte olan ve geri kalmış ülkelerin çoğunda 20. yüzyıl başında binde 30-35'ler düzeyinde seyreden kaba ölüm hızları, yakın geçmişte binde 5-12'ler düzeyine gerilemiştir.

1.2. Doğurganlık Geçişi

Demografik geçişin ikinci ve en önemli bölümünü oluşturan doğurganlık geçişi, Toplam Doğurganlık Hızı'nın (TDH²) yüksek düzeylerden düşük düzeylere doğru değişimini (kadın başına ortalama 6-7 çocuktan nüfusun kendini yenileme düzeyi³ olan 2.1 ve daha aşağısına doğru olan azalma) ifade etmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 1930'lu yılların başına kadar süren ve büyük çoğunluğunu Avrupalı nüfusun teşkil ettiği doğurganlık geçişine giriş modeli, tüm dünyaya öncülük etmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında -Sahra Altı Afrika hariç- dünyanın her yerinde doğurganlık geçişi yaşanmış ve bu süreç Avrupa'da yaklaşık bir asrı bulurken, gelişmekte olan ülkelerde beklenenin aksine çok daha hızlı seyrederek kabaca 40-50 yıl gibi kısa bir zaman dilimine sığmıştır (Kirk, 1971; Watkins, 1987; Bongaarts ve Watkins, 1996; Caldwell, 2001; Bongaarts, 2002; Reher, 2004; Yüksel, 2007).

Doğurganlık geçişine ilişkin bugüne kadar pek çok teori geliştirilmiştir. 'Sosyo-ekonomik', 'gereksinim (demand)' ve 'uyum sağlama (adjustment)' tabanlı doğurganlık düşüşü teorileri çiftleri doğurganlıklarını sınırlandırmaya yönelten sosyal ve ekonomik şartlardaki değişime odaklanmıştır. 'Difüzyon/yayılma (diffusion)', 'düşünsel (ideational)' ve 'değişiklik yapma/yenileme/yenilik (innovation)' tabanlı doğurganlık düşüşü teorileri ise doğurganlığı sınırlandırmaya yönelik, yeni düşünce ve isteklerin ve yeni teknolojilerin yayılımına ve özellikle de bireyler arası sosyal etkileşime odaklanmıştır⁴. Dünya, bugün dahi doğurganlık geçişinde bu iki nedensel setten hangisinin daha önemli ve etkin olduğu konusunu tartışmaya devam ederken araştırmacıların büyük çoğunluğu her iki teori grubunun geçişte önemli rollere sahip olduğunu kabullenmiştir (Bryant, 2007: 101). Daha açıklayıcı olarak ifade etmek gerekirse, kentleşme-kentlileşme, kadının eğitim düzeyinin yükselişi, bebek ve çocuk ölümlüğünün azalışı, sosyal güvenlik sistemlerinin gelişmesi ve kadının işgücüne katılımının artışı doğurganlık geçişinin evrensel alt-faktörleri olmuştur. Bu faktörler aracılığıyla doğum kontrolünün çiftler tarafından benimsenerek az çocuk talebinin düşünsel olarak yaygınlaşması (sosyal etkileşim aracılığıyla bilinçlenmenin oluşumu-difüzyon teorisi) doğurganlık geçişinin gün geçtikçe benimsenen ve ilgi odağı olan mekanizması halini almıştır (Cleland ve Wilson, 1987; Bongaarts ve Watkins, 1996; Mason, 1997; Reed vd., 1999, Durlauf ve Walker, 2001; Casterline, 2001a; Cleland, 2001a; Reher, 2004).

Demografik geçiş sürecinde bebek ölüm oranlarının öncelikli hızlı düşüşü doğurganlığın düşüşünü tetikleyen faktörlerden biri olarak görülmektedir (Coale, 1973; Lesthaeghe, 1977: 171-176; Knodel, 1978; Preston, 1978; Matthiessen ve McCann, 1978:62-67; van de Walle, 1986; Kirk, 1996; van de Kaa, 1996; Haines, 1998; Montgomery ve Cohen, 1998; Rosero-Bixby, 1998; Bhat, 1998; Palloni ve Rafalimanana, 1999; Cleland, 2001b; Reher, 2004; Reher, vd., 2008). Aksine, bebek ve çocuk ölümlerinin fazla oluşu yeni doğumlar için çiftler arasında istek uyandırmakta, bu da doğurganlığın yükselmesine neden olmaktadır (Şahin, 2007: 90). Bu bağlamda ölümlülüğün azalışı ile birlikte yaşam beklentisinin artışı doğumların ailelerce kontrol altında tutulmasını sağlayan dolaylı mekanizmalardan biri olarak düşünülebilir. Çünkü ebeveynler, çocuklarının hayatta kalmalarına ihtimal verdikleri ölçüde daha az çocuk sahibi olma eğilimi içindedirler ki bu eğilim, doğurganlık kontrolü ile sonuçlanmaktadır. Böylece arzu edilen aile büyüklüğüne ulaşmak için çiftler, doğum kontrol yöntemlerine başvurmakta ve bunları uygulamaktadır (aileyi sınırlandırma-family limitation) (Yüksel, 2007).

Kentleşmenin (ve/veya kentlileşmenin) ortaya çıkardığı bir özellik olarak kentteki çocuğun daha iyi koşullar altında sahip olunması ve çocuğun daha donanımlı yetiştirilmesine yönelik olarak maliyetinin yüksekliği, artan kentleşme ile birlikte belirgin bir biçimde azalan doğurganlığın kentleşme ile olan zıt ilişkisinin en önemli nedenidir. Diğer taraftan gelişmekte olan ülkelerde açıkça deneyimlendiği üzere, kadının eğitim düzeyinin yükselişi ile birlikte erkeklerle eşit haklar elde edişi ve böylece işgücüne daha yoğun katılımı, eskiden kadının asli görevi olarak algılanan anneliğin önemini sınırlandırmıştır. Bu yolla çocuğuna/çocuklarına bakmak için yeterli zaman ayıramayan ve emeğini daha çok aile kazancını artırmaya dönük olarak planlayan modern kadının doğurganlığını sınırlandırmasındaki gerekçe gözler önüne serilmektedir (Diamond vd., 1999; Becker, 1991; Basu, 2002; Bloom vd., 2003: 25-27; Yüksel, 2007; Yüceşahin ve Özgür, 2008: 148).

2. Çalışmanın Kapsamı, Veri Kaynakları ve Yöntemi

Klasik geçiş teorileri için ölüm ve doğum hızlarının azalışı evrensel nitelikler taşıırken, demografik değişimi sağlayan bu sürecin mekânsal olarak dünyanın farklı bölgelerinde nasıl bir gidişat izlediği uzun yıllardan beri akademik camiada ilgi uyandıran bir konu olmuştur. En azından demografik geçişin (özellikle doğurganlık geçişinin) gelişmekte olan dünyada gelişmiş dünyadakinden farklı ve daha hızlı bir seyir izlemesi, araştırmacıların önemli bir kısmını gelişmekte olan ülkelerdeki demografik değişimi anlamaya yöneltmiştir (Peters ve Larkin, 2005: 88). Hatta bu sayede makro bölgelerden ziyade mikro bölgeler düzeyinde demografik farklılıkları ele alan nüfus coğrafyası çalışmaları daha da önem kazanmaya başlamıştır (Morrill, 1993: 406-407).

Demografik geçişin ülkeler (küresel) ve kıtalar düzeyinde izlediği paterni konu edinen önemli uluslararası çalışmalarda Türkiye'nin genellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgeleri ile Asya (bazen Batı Asya) kıtası içerisinde değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Bu çalışmalarda çoğunlukla Türkiye'nin demografik geçişinin başlangıcına istinaden doğurganlık geçişine giriş zamanından bahsedilmiştir (söz konusu çalışmaların en dikkat çekici olanları Bongaarts ve Watkins, 1996: 648; Cleland, 2001b: 63; Caldwell, 2001: 110; Caldwell ve Caldwell, 2001; Bongaarts, 2002; Bongaarts, 2003: 322; Bryant, 2007: 112'dir). Aslında bu çalışmalar içerisinde küresel demografik geçişi esaslı olarak konu edinen ve çok da beğeni toplayan Reher (2004)'in sistematik çalışmasının ayrı bir yeri vardır. Ancak, 145 ülkenin⁵ değerlendirildiği bu çalışmada Türkiye'ye yer verilmemiştir.

Bugüne kadar Türkiye'nin demografik geçiş sürecine ilişkin yapılan ulusal çalışmaların (ölümlülüğün ve doğurganlığın değişimini birlikte ele alan çalışmalar) çoğunluğu ülke geneli (örneğin, Shorter ve Macura, 1982; Üner, 1984: 4-9; Tandoğan 1994: 6-14; Ergöçmen, vd., 1995: 4; Ünalın, 1997: 58-61; Özgür, 1998: 11-20; Tandoğan, 1998: 25-26 ve 55-60; TÜSİAD, 1999: 45-51; Yavuz, 2005: 3-5; Erdönmez, 2007: 64-65; Yüksel, 2007: 25-29) düzeyinde olmakla birlikte bazılarında Türkiye'nin makro bölgeleri düzeyinde açıklamalara da yer verilmiştir. Türkiye'nin yaşadığı demografik değişimi çeşitli demografik göstergelerle açıklayan bu çalışmaların önemi kuşkusuz büyük ve tartışmasızdır. Ancak bu çalışmalar ulusal düzeyde olduğundan iller (mikro bölgeler) düzeyinde sürecin nasıl işlediğine dair bilgiler sunma konusunda yetersiz kalmaktadır.

Türkiye'de demografik geçiş sürecinin iller düzeyinde tarihsel olarak nasıl bir yayılım izlediği ve illerin güncel doğurganlık ve ölümlülük düzeylerini ne kadar etkilemiş olduğu bu çalışmanın başlıca araştırma konularıdır. Çalışmaya başlarken çeşitli sosyal ve ekonomik etmenler aracılığıyla gerçekleşen ve toplumsal dönüşüme dayalı olarak ilerleyen demografik geçiş sürecinin Türkiye gibi bölgeleri arasında belirgin farklılıklar gösteren bir ülkede homojen bir seyir izleyemeyeceği güçlü bir varsayım olmuştur. Çalışmadan elde edilen bulgular bu varsayımın geçerliliğini teyit eder niteliktedir. Böylece çalışmada Türkiye'de demografik geçiş sürecinin hangi illerde ne zaman başladığı, nasıl bir mekânsal yayılma seyri izlediği ve sürecin demografik geçiş teorisine ilişkin olarak hangi sonuçları ortaya çıkardığı sistematik olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Türkiye'nin küresel demografik geçiş sürecindeki konumuna ve portresine yer verilmiştir. Bu bölümde özellikle Reher (2004)'in oluşturduğu küresel sistematik içerisinde, çeşitli kaynaklardaki [Birleşmiş Milletler/United Nations (UN), 2007; Ergöçmen vd., 1995;

Devlet İstatistik Enstitüsü⁶ (DİE), 1995 ve 2003; Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HÜNEE)'nin yayınlamış olduğu Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları (TNSA) (HÜNEE, 1999 ve 2004)] verilerden yararlanılarak, Türkiye'nin demografik değişimi açıklanmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, illerin demografik geçiş sürecinin açıklanması amacıyla doğurganlık geçişine giriş zamanları (mekânsal geçiş paterni) ile bebek ve çocuk ölüm hızlarının sürece olan katkısı değerlendirilmektedir. DİE (2002)'nin yayınladığı 2000 yılı nüfus sayım bültenlerinde iller düzeyinde sunulan çocuk-kadın oranları (ÇKO) ile bebek ve çocuk ölüm hızları veri setleri, bu bölümün amacına uygun olarak 1945'ten itibaren illerin doğurganlık geçiş sürecini ve 1970'ten itibaren bebek ve çocuk ölüm hızlarındaki değişimleri sorgulamaya olanak sağlayan kaynaklardır. Bu bağlamda illerin doğurganlık geçişine giriş dönemlerinin saptanması ve demografik geçişin Türkiye'de ortaya çıkardığı bölgeleşmenin (regionalization) gösterilmesi amacıyla iller, ÇKO'lardaki değişimler esas alınarak gruplandırılmış ve bu gruplara, ait olduğu evreyle özelleşen isimler verilmiştir. Bu aşamadan sonra il gruplarının yaşadığı demografik değişimler, benzeşen ve farklılaşan yönleri ile ele alınmıştır. Çalışmanın sonuçlarına yer veren beşinci bölümde ilk olarak Türkiye'nin ulusal demografik geçiş sürecinin incelenmesinden elde edilen bulgular araştırma konusunun teorik çerçevesiyle ilişkilendirilerek tartışılmıştır. İkinci ve son olarak, farklı dönemlerde doğurganlık geçişine giriş yaptığı saptanan illerin 2000 yılındaki toplam doğurganlık hızlarının mercek altına alınmasıyla doğurganlık geçişinde ne kadar yol kat ettikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

3. Küresel Demografik Geçişte Türkiye'nin Yeri

Dünya genelinde tanık olunan doğurganlık hızlarındaki ciddi düşüşler, demografik geçişin küresel bir süreç olarak işlediğini gözler önüne sermiştir. Gelişmiş ülkelerde 19. yüzyılın sonlarından itibaren düşmeye başlayan kaba doğum hızı, binde 30-35'lerden 20. yüzyıl sonunda binde 10-12'lere gerilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise 20.yüzyıl ortalarından itibaren düşmeye başlayan bu oranlar binde 40-45'lerden yüzyıl sonunda binde 20'nin altına inmiştir⁷ (Reher, 2004: 19). Böylece, gelişmekte olan dünyada, özellikle 1960'ların başı ve 1990'ların sonu arasında Asya ve Latin Amerika sırasıyla -52 ve -55 değişim yüzdeleri ile TDH'nin en hızlı düştüğü bölgeler olurken, Sahra Altı Afrika -15'lik yüzde ile bu anlamda dünyanın en az değişime uğrayan bölgesi olmuştur (Bongaarts ve Watkins, 1996).

Bir ülkenin ya da bölgenin doğurganlık geçişine girdiği yılı (transition year/onset of decline) ya da dönemi belirleyebilmek için TDH'lerdeki (veya çocuk-kadın oranlarındaki) negatif değişim yüzdesinin en az 8, çoğunlukla da 10 olduğu nokta eşik olarak belirlenmektedir (Caldwell vd., 1992: 211; Caldwell, 2001: 110-112; Casterline, 2001b: 45-47; Bongaarts, 2002: 289; Wortham, 2002: 265; Reher, 2004: 21). Doğurganlık hızındaki bu yüzde 8 ya da 10'luk azalma noktası '*kesin/geri dönüşümsüz doğurganlık geçişi* (irreversible fertility transition)'nin başladığı zamanı temsil etmekte (Caldwell vd., 1992: 211; Wortham, 2002: 265 Bongaarts, 2002: 289) ve tüm araştırmalar bu noktadan sonra doğurganlıktaki düşüşlerin süreklilik kazandığını göstermektedir. Dolayısıyla bir ülkenin ya da bölgenin doğurganlık geçişine girdiği zaman ya da zaman dilimi, demografik geçişin başladığını göstermekle kalmayıp bu düşüşe neden olan sosyal ve ekonomik şartlardaki değişimin de esaslı olduğunu anlatmaktadır.

Reher (2004)'in doğurganlıktaki yüzde 8'lik negatif değişim esasına dayanarak yaptığı çalışmaya bakıldığında demografik geçiş girişte öncü rol üstlenen ülkelerin⁸ çoğunluğunun Avrupa ve bir kaçının da Kuzey ve Güney Amerika kıtalarında olduğu dikkat çekmektedir. 1890 ve 1935 yılları arasında doğurganlık geçişine giriş yapan bu ülkelerde 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren azalmaya başlayan kaba doğum hızları binde 30-35'lerden 20. yüzyıl sonunda binde 10-12'lere gerilemiştir. Kaba ölüm hızları ise oldukça erken bir dönem olan 19. yüzyılın son çeyreğinde yaptığı zirveden (binde 25) hemen sonra hızla düşmeye başlamış ve 20. yüzyıl sonunda binde 10 civarına inmiştir. Bu ülkelerde doğal nüfus artış hızı zaten çok yüksek düzeylere erişememiş doğum oranları nedeniyle nadiren binde 10'un üzerine çıkmış fakat 20. yüzyıl sonunda binde 2-3'ler civarına düşmüştür. Günümüzde bu ülkeler, dünyada nüfus artış hızlarının en düşük düzeylerde seyrettiği

yerlerdir. Dünyanın geri kalanına kıyasla demografik değişimin oldukça yavaş ve bir asra yayılmış olması bu gruptaki ülkelerin en önemli ortak özelliğidir.

Demografik geçişe öncülük eden ülkeleri, bir kaç Afrika ve Amerika, çoğunluğu Asya (Uzakdoğu) kıtasında olan ülkeler⁹ izlemiştir ve bu ülkelerde doğurganlık geçişi 1955-1960 yılları arasında başlamıştır. Bu ülkelerde kaba ölüm hızları 20. yüzyılın başında, kaba doğum hızları ise ortalarında düşmeye başlamış ve sırasıyla bu oranlar, kaba ölüm hızları için binde 25-30'lardan yüzyıl sonunda binde 6-7'lere ve kaba doğum hızları için binde 35-40'lardan binde 18-19'a gerilemiştir. Ölüm oranlarının düşmesine bağlı olarak 20. yüzyıl başından itibaren artmaya başlayan doğal nüfus artış hızı, bu ülkelerde yüzyılın ortasında binde 27-28'lerde zirve yaptıysa da yüzyıl sonunda binde 12-13'ler civarına inmiştir (Reher, 2004).

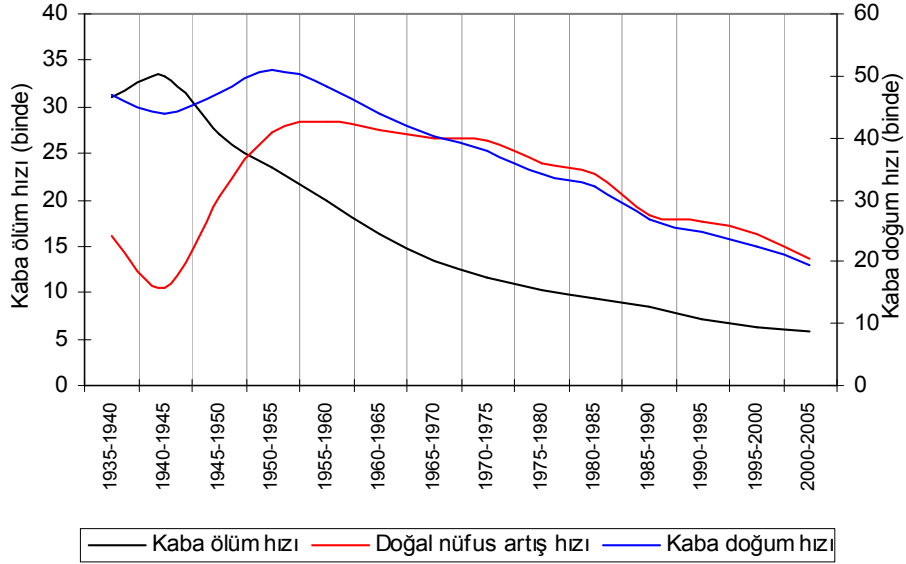
İkinci grup ülkeleri, içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı gelişmekte olan dünyanın klasik ülkeleri¹⁰ (Afrika, Latin Amerika ve Asya) izlemiştir. 1965-1975 yılları arasında doğurganlık geçişine giriş yapan bu ülkelerde geçiş öncesinde kaba ölüm hızları binde 20-30'larda, doğum hızları ise 40-45'ler düzeyinde seyretmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ölüm hızları genellikle 1930'lu yıllarda düşmeye başlamış olmasına rağmen doğum hızlarının düşmeye başlaması 1970'li yıllara kadar ertelenmiş ve bu nedenle de doğal nüfus artış hızı 1960'larda binde 25'in üzerine çıkmıştır. Bu ülkelerde kaba ölüm hızları yüzyıl sonunda binde 10'un altına, kaba doğum hızları binde 25'e ve doğal nüfus artış hızı ise binde 15'e gerilemiştir (Reher, 2004).

Dünyada demografik geçişi 20. yüzyılın sonlarında yaşamaya başlayarak, geç kalmış ülkeler¹¹ konumunda kalan ve çoğunluğunu üçüncü dünya ülkelerinin (geri kalmış ülkeler) oluşturduğu yerler de bulunmaktadır. Genellikle 1950 yılı öncesine ait verilerin olmadığı bu ülkelerde ölüm hızlarındaki düşüşün 1940'lı yıllarda başladığı tahmin edilmektedir. Bu ülkelerde kaba ölüm hızları yüzyıl sonunda binde 14-15'lere kadar düşebilmiştir. 1980'li yıllara kadar doğurganlık geçişinin gerçekleşmediği saptanan (Reher, 2004) bu ülkelerde doğal nüfus artış hızı hala çok yüksektir (binde 25) ve kaba doğum hızlarındaki düşüş çok yavaş olmakla birlikte halen binde 40 civarındadır. Bu grup ülkelerin demografik geçişi hakkında kesin bir şeyler söylemek zor da olsa, ülkelerin çoğunluğunun geçiş sürecinin 'erken evre'sinde oldukları ifade edilebilir.

Demografik geçişi gecikmeli olarak ve gelişmekte olan ülkeler arasında yaşayan Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşundan 1940'lı yılların sonuna kadar nüfus artış hızı binde 20'nin altında kalmıştır (Ergöçmen vd, 1995: 4) (Şekil 1). Türkiye için demografik geçiş sürecinin ilk aşaması olarak belirtilebilecek bu dönemde nüfus artış hızının düşük düzeylerde seyretmesi, kısa bir dönem için de olsa, İkinci Dünya Savaşı'nın dolaylı etkileri nedeniyle kaba ölüm hızlarının artış, kaba doğum hızlarının düşüş eğilimi içerisinde kalmasıyla ilgilidir (Doğanay, 1997: 157). Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ikinci aşamaya geçilmiş ve kaba ölüm hızları ciddi biçimde düşmeye, kaba doğum hızları da yükselmeye başlamıştır¹². İkinci Dünya Savaşı yılları sırasında yaşanan demografik göstergelerdeki dalgalanmalar bir kenara bırakılırsa, Türkiye'de cumhuriyet sonrası dönemin ilk ve en belirgin demografik değişimi, doğurganlığın artış eğilimi olmuştur (Yüksel, 2007: 26). 1960'lı yılların sonuna kadar TDH'ler çok yüksek düzeyler göstermiştir (kadın başına 6 çocuktan fazla). 1955-60 döneminde doğal nüfus artış hızı (binde 28,4) zirve yapmış (Şekil 1 ve 2a) fakat bu dönemin sonrasında ölüm hızlarında görülen düşüş eğilimine doğum hızlarının düşüşü eşlik etmeye başlamıştır.

Doğurganlık geçişi evreleri bakımından 1930'lu yılların sonuna kadar 'geçiş öncesi evre', 1940-60 yılları arasında ise 'erken evre' aşamalarında kalan Türkiye'de 60'lı yılların sonundan itibaren TDH'ler belirgin bir düşüş eğilimi kazanmaya başlamıştır (Şekil 2a). 1963-1968 döneminde ulusal toplam doğurganlık hızında kaydedilen %11.5'lik düşüşle Türkiye, demografik değişimin en önemli aşaması olan '*kesin doğurganlık geçişi*'ne girerek (Şekil 2b) sürecin 'orta evre' aşamasına ulaşmıştır (yüksek doğurganlığın son buluşu). Bu dönemden sonra Türkiye'de TDH'ler sürekli ve hızlı bir azalma eğilimi göstermiş ve 1985'te kadın başına ortalama 2.59 çocuk ile düşük doğurganlığın hüküm sürdüğü yeni bir döneme (geç evre) girilmiştir (DİE, 1995; Yavuz, 2005: 4; Yüceşahin ve Özgür, 2008: 141). Halen içinde bulunulan bu yeni dönemde doğurganlık ve ölümlülükteki düşüş eğilimi devam etmektedir. Şekil 2 a ve b'de görülen 1985-2000 dönemine ilişkin TDH'lerdeki hafif

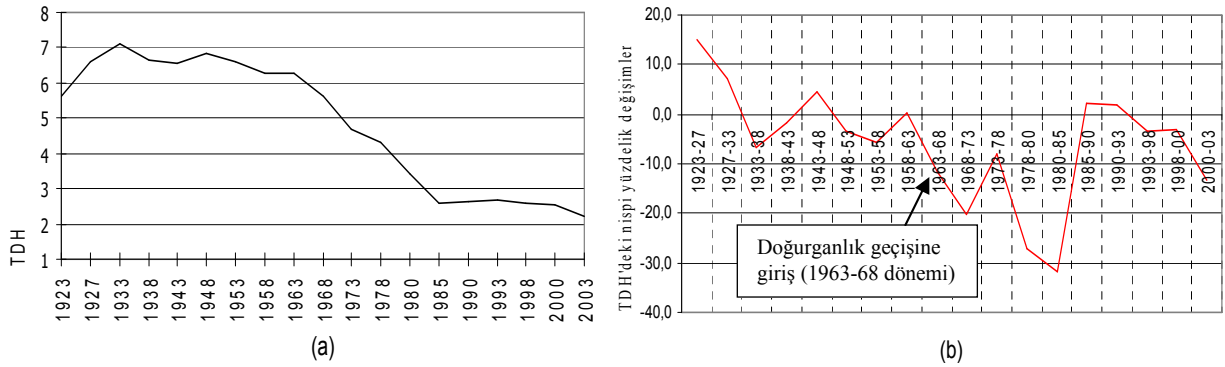
artışlar, doğurganlığın ‘geç evre’ aşamasının klasik bir özelliği olabileceği gibi (Ünalın, 1997: 59; Bongaarts, 2002: 290-291), bu dönemde TDH’leri önemli artış gösteren sekiz ilin (Ağrı, Batman, Diyarbakır, Hakkari, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Van) de pozitif yönlü değişime katkı sağlayabileceği ihtimal dahilindedir (Özgür, 2004; Yüceşahin ve Özgür, 2008). Ancak Türkiye’nin 2003 yılındaki TDH’sine bakıldığında doğurganlık hızındaki düşme eğiliminin 2000 yılı sonrasında yeniden başladığını belirtmek yerinde olacaktır (Şekil 2a ve b).

Şekil 1. Türkiye'nin demografik geçiş profili, 1935-2005

Açıklama: Doğal nüfus artış hızı, kaba doğum ve ölüm hızlarının farkı olarak hesaplanmıştır.

Kaynak: UN, 2007 [1935-40, 1940-45 ve 1945-50 dönemlerine ait veriler Ergöçmen vd. (1995)'nden alınmıştır]

Şekil 2 (a). Türkiye’de toplam doğurganlık hızları (TDH), 1923-2003

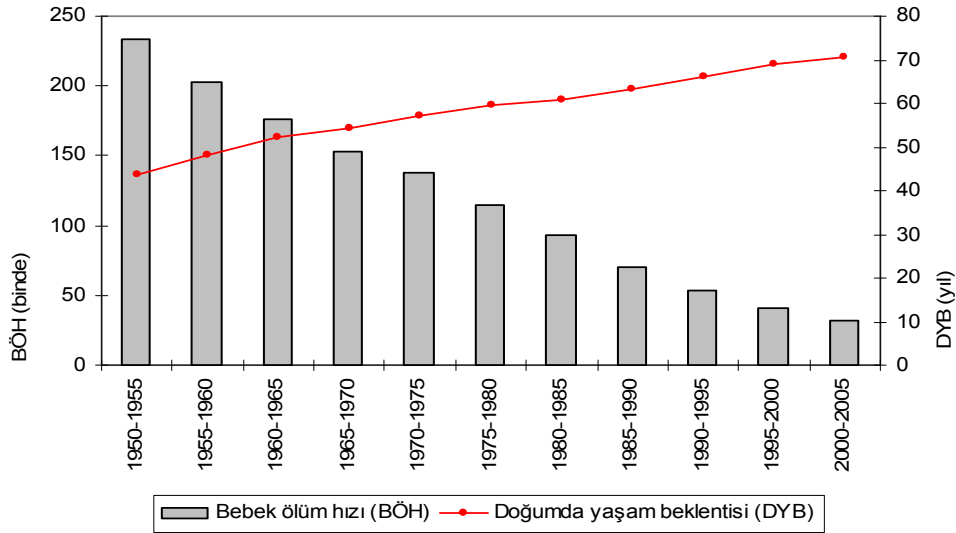
(b). Türkiye’de toplam doğurganlık hızlarındaki dönemsel-nispi yüzdelik değişimler, 1923-2003

Kaynak: DİE (1995, 2003); HÜNEE (1999, 2004)

Böylece Türkiye’de cumhuriyet dönemi boyunca tıbbi ve teknolojik gelişmelerin başlıca rol üstlenerek düşürdüğü kaba ölüm hızları 20. yüzyıl sonunda binde 6.2’ye (2000-2005 döneminde ise 5.8’e) inmiştir. Diğer taraftan doğurganlık geçişine giriş döneminden itibaren doğumların bireyler

tarafından bilinçli olarak kontrol altına alınmasıyla TDH'ler ciddi düşüş eğilimi kazanmış ve kaba doğum hızları 20. yüzyıl sonunda 22.5'e (2000-2005 döneminde 19.5'e) gerilemiştir. Bu gelişmelere paralel olarak doğal nüfus artış hızı 20. yüzyılın ortalarından sonra azalmaya başlamış ve yüzyıl sonunda binde 16.6'ya (2000-2005 döneminde 13.6'ya) inmiştir (Şekil 1). Türkiye, 20. yüzyıl sonunda kadın başına 2 çocuktan biraz fazla düşen toplam doğurganlık hızıyla Ortadoğu ülkeleri (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Fas, Gazze Şeridi, Irak, İran, İsrail, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan, Sudan, Suriye, Tunus, Umman, Ürdün ve Yemen) arasında en düşük doğurganlığa sahip ülke konumuna gelmiştir¹³. Bu yönüyle Türkiye, Ortadoğu'nun Avrupa'ya en çok benzeyen ülkesi konumundadır.

Türkiye'de doğurganlığın düşüşünde aslında pek çoğunun evrensel olduğu bilinen kadının eğitim düzeyinin yükselişi, işgücüne katılımının artışı kentleşme-kentlileşme, ailelerin gelir seviyelerinin yükselişi ve sağlık hizmetlerine olan erişimin artışı gibi faktörlerin etkin rol üstlendiği tartışmasızdır (Yüceşahin ve Özgür, 2008). Sonuçta, ailelerin büyük çoğunluğunu doğurganlıklarını sınırlandırmaya yönelik olarak karar verme aşamasına getiren bu süreçte özellikle sosyo-ekonomik kalkınmanın önemli göstergeleri olan (Koray, 1997: 45) bebek ölüm hızları ve doğumda yaşam beklentisindeki değişmelerin de etkisi bulunmaktadır. Bu amaçla hazırlanan Şekil 3, Türkiye'de dönemler itibariyle bebek ölüm hızlarının düşüşüne karşılık, doğumda yaşam beklentisinin arttığını göstermektedir. Bu değişim Şekil 2 ile ilişkilendirilerek TDH'lerin süreç içindeki azalışı göz önüne alınırsa, doğumda yaşam beklentisinin uzaması neticesinde çiftlerin bakabileceği kadar çocuk sahibi olma arzusunu edinebildiğini düşünmek mümkündür. Oysa bebek ölüm hızlarının yüksek olduğu dönemlerde doğurganlık, ölen bebekler için bir telafi aracı olarak algılanmış ve uygulanmıştır.

Şekil 3. Türkiye'nin bebek ölüm hızları ve doğumda yaşam beklentisindeki periyodik değişimler, 1950-2005
Kaynak: UN, 2007

Şekil 1, 2 ve 3'ten anlaşılacağı üzere Türkiye, yüksek ölüm ve doğum hızlarına ilaveten düşük düzeyli yaşam beklentisinin hüküm sürdüğü yılları artık geride bırakmıştır. Çeşitli araştırmalar (Özbay ve Shorter, 1970: 2 ve 6) ve TNSA'lar (HÜNEE, 1999: 52; HÜNEE, 2004: 61-69) Türkiye'de aile planlaması uygulama düzeyi ile gebeliği önleyici yöntem kullananların ve bu yöntemlere ilişkin bilgisi olanların 60'lı yılların başından itibaren sürekli ve önemli artışlar gösterdiğini ve ülke geneline yayıldığını ifade etmektedir. Özetle, Türkiye'de demografik göstergelerde 20. yüzyıl boyunca görülen

sayısal ve oransal değişikliklerin altında özellikle üreme davranışı konusunda toplumsal bir bilinçlenme süreci ile sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmenin yattığı söylenebilir.

4. İller Düzeyindeki Demografik Değişimler

4.1. Temel Parametreler ve Sınırlılıklar

Demografik değişimleri ampirik olarak mekânsal düzeyde sorgulayabilmek ve anlamak o mekana ilişkin sunulan verilerin güvenilirliğine bağlıdır. Geri kalmış ülkelerin büyük çoğunluğu ile gelişmekte olan ülkelerin bazılarında demografik verilerle ilgili yaşanan en önemli sıkıntı, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısına ait verilerin olmayışıdır. Çoğu kez belirli bir standarda uymayan ancak çalışmalar için gerekli olan veriler çeşitli kaynaklardan derlense bile bu durumda temin edilen verilere olan güvenilirlik sorgulanması gereken başka bir boyuttur (Reher, 2004).

Türkiye'nin bu konuda güvenilir verilerini Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (TNSA'lar) ile Türkiye İstatistik Kurumu (nüfus sayımları) yayınlamaktadır¹⁴. TNSA'lar demografik göstergeler hususunda çok önemli, kullanışlı ve detaylı veriler sunmakla birlikte örneklemelere dayalı olduğundan ve il ölçeğinde kayıtlara yer vermediğinden mikro bölgeler düzeyinde mekânsal sorgulamalara elverişli değildir. Bu çalışmanın birincil kaynağını teşkil eden 2000 yılı nüfus sayımı (DİE, 2002) ise, toplumun bütününe ilgilendiren kesin kayıtlara yer verdiğiinden demografik değişimleri il düzeyinde sorgulamaya imkân tanımıştır.

Dünya'da demografik değişimleri sorgulayabilmek sınırlı sayıdaki birkaç göstergeye bağlıdır (Reher, 2004: 21) ve bunlar, kaba doğum hızı, kaba ölüm hızı, toplam doğurganlık hızı, doğal nüfus artış hızı, bebek ve çocuk ölüm hızlarıdır. Oysaki Türkiye'nin illeri için bu tür bir sorgulamayı yapmak veri kısıtlılığı nedeniyle daha fazla sınırlılığı beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda iller düzeyinde temel bazı parametreleri sadece nüfus sayımı (DİE, 2002) içermektedir. Bunlardan doğurganlıkla ilgili olanlar toplam doğurganlık hızları (TDH) ile çocuk-kadın oranları; ölümlülükle ilgili olanlar ise bebek ve çocuk ölüm hızlarıdır. Ancak TDH'ler çok kısa bir dönem (1980, 1985, 1990 ve 2000) için yayınlanmıştır ve bu nedenle illerin doğurganlık geçişine giriş zamanını bu veri setinden tespit edebilmek mümkün değildir. Bu durumda söz konusu analize imkân tanıyan tek kaynak, 1945-1990 yılları arasında beşer yıllık dönemler, 1990-2000 yılları arasında 10 yıllık dönem için iller düzeyinde yayınlanmış olan çocuk-kadın oranları (ÇKO) veri setidir. ÇKO, 0-4 yaş grubu çocuk sayısının 15-49 yaşlarındaki kadın sayısına bölümünün binde olarak ifadesidir ve bu oran doğum istatistiklerinin olmadığı durumlarda/yerlerde doğurganlığın ölçümü için kullanılmaktadır. Bu oran, özellikle kentler ve diğer küçük alanlar (il ve ilçeler gibi) arasındaki doğurganlık farklılıklarını ortaya çıkarma hususunda avantajlı bir kullanım özelliğine sahiptir¹⁵. Bu nedenle Rowland (2006: 235), mekânsal karşılaştırmalar için uygun bir gösterge olan çocuk-kadın oranının nüfus coğrafyası çalışmalarında ayrı bir öneme sahip olduğunu açıkça belirtmiştir.

Çalışmada kullanılan bir diğer veri seti, il düzeyindeki bebek ve çocuk ölüm hızlarıdır. Ancak bu veri seti 1970-1990 yılları arasında beşer yıllık dönemler, 1990-2000 arasında ise 10 yıllık dönem için yayınlanmıştır (DİE, 2002).

Belki de pek çok araştırmacının bildiği üzere, Türkiye'de sık gerçekleşen idari bölünüş değişiklikleri (ilçeleri il haline getirme) il düzeyindeki geçmişe dönük karşılaştırmalı coğrafi sorgulamaları zorlaştıran bir durumdur. Pek çok çalışmada karşılaşılabileceği gibi bu çalışmada da Türkiye'nin güncel il-düzeyi idari bölünüşü geçmişe taşınarak bu sorun aşılımaya çalışılmıştır. Bu amaçla 1990 yılı öncesinde ilçe statüsünde olan iller geçmiş yıllar için bağlı oldukları iller esas alınarak değerlendirilmiştir (Çizelge 1 ve 2).

4.2. İllerin Doğurganlık Geçişine Giriş Zamanının Tespiti ve İllerin Gruplanması

Çalışmanın bu bölümünün başlangıcını çocuk-kadın oranlarındaki yüzdelik değişimler aracılığıyla illerin doğurganlık geçişine giriş dönemlerinin saptanması oluşturmuştur. Bu tespiti yapabilmek için illerin 1945-1990 yılları arasında beşer yıllık dönemlerle, 1990-2000 yılları arasında ise on yıllık dönemle sunulan ÇKO'lardaki değişimler hesaplanmış ve incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda ÇKO'lardaki ilk ciddi düşüşe istinaden en az yüzde 8'lik negatif değişim, illerin doğurganlık geçişine giriş zamanının tespiti için bir eşik olarak belirlenmiştir. Üçüncü bölümde değinildiği üzere doğurganlık düzeylerindeki ilk yüzde 8 ila 10'luk düşüş düzeyi, doğurganlık geçişine girişin başlangıç noktası olarak evrensel bir nitelik taşımaya rağmen bu eşik tercihi biraz keyfiyet arz etmektedir (Reher, 2004: 21). Ancak burada esas olan durum, bir bölgenin doğurganlıkta ilk ciddi düşüşü yaşadığından sonraki dönemde düşüşlerin hızlanma ve süreklilik kazanmış olmasıdır. Nitekim ÇKO'ların incelenmeyle illerin büyük çoğunluğunda en az yüzde 8'lik ilk düşüşten sonra negatif değişim oranlarının artarak süreklilik kazandığı görülmüştür. Birkaç ilde bazı dönemlerde pozitif değişim oranlarına rastlanmış olmasına karşın, bunların geçişe giriş öncesi dönemde tespit edilen pozitif değişimler (artış) kadar yüksek olmadığı ve minimal düzeyler içinde kaldıkları görülmüştür. Böylece elde edilen bu son bulgu, Türkiye illerinin doğurganlık geçişine giriş dönemini tespit etmek için belirlenen asgari yüzde 8'lik ilk düşüş eşikini bütünüyle keyfi bir tercih olmaktan kurtarmıştır.

Türkiye'de doğurganlık oranlarındaki ilk düşüşlerin 19. yüzyılın son yarısından itibaren İstanbul kentinde başladığı bilinmektedir (TÜSİAD, 1999: 46; Ethelston, 1999: 9 ve 44). Ne var ki doğurganlık geçişinin ulusal bir boyut kazanarak (geçişe giriş ifade eden ilk ciddi düşüş oranının gerçekleşmesi) diğer kentleri ve özellikle kırsal alanları etkisi altına almaya başlaması, 1960-65 dönemine kadar gecikmiş ve oldukça da uzun bir zaman almıştır. İstanbul için bahsedilen ilk doğurganlık düşüşlerinin dinamiklerini bu kentin sahip olduğu öncelikli kentleşme-kentleşme süreçlerine dayandırmak mümkündür. Ancak çocuk-kadın oranları için ilk veri yılı olan 1945'te bile İstanbul'un il genelinde düşük doğurganlık düzeyi (binde 277) göstermesinden doğurganlık geçişinde tüm Türkiye illerine öncülük ettiğini ifade etmek mümkündür¹⁶ (Ek 1).

Yukarıda sözü edilen '*yüzde 8'lik ilk düşüş eşik*' esas alındığında Türkiye'de 1945-50, 1950-55 ve 1955-60 dönemlerinde doğurganlık geçişine giren bir il olmadığı saptanmıştır. Buna karşılık 1960-65 döneminde 14 +1 (İstanbul), 1965-70 döneminde 12, 1970-80 döneminde 40 ve 1980-90 döneminde ise 3 ilin doğurganlık geçişine girdiği belirlenmiştir¹⁷. 81 ilden geriye kalan 11'inde 1990-2000 döneminde ÇKO'lar çoğunlukla yüzde 8'lik düşüşten daha fazla düşüşler göstermiştir (Ek 1). Buna rağmen ÇKO'ların hala çok yüksek düzeylerde olmasına istinaden bu 11 ilde geçişin tüm karakteristiklerinin henüz gerçekleşmediği sonucuna varılmıştır¹⁸ (Çizelge 1). Bu aşamadan sonra, doğurganlık geçişine giriş dönemlerine göre belirlenen beş il grubuna demografik geçiş sürecindeki konumunu açıklayabilecek isimler verilmiştir. Buna göre geçişe en erken girdiği tespit edilen 1960-65 dönemindeki illere '*öncüler*', 1965-70 dönemindekilere '*yakın takipçiler*', 1970-80 dönemindekilere '*arkadan gelenler*', 1980-90 dönemindekilere '*geç kalanlar*' ve 1990-2000 dönemindekilere ise '*geçişe direnenler*' denilmiştir (Çizelge 1, Ek 1). Bu aşamadan sonra çalışma, il grupları düzeyinde yürütülmüş ve diğer demografik göstergeleri teşkil eden bebek ve çocuk ölüm hızlarındaki değişimler de il gruplarının yaşadığı demografik geçiş sürecini izah etmeye yönelik olarak değerlendirilmiştir (Çizelge 2).

Çizelge 1. Türkiye illerinin doğurganlık geçişine giriş dönemleri ve geçişe istinaden doğurganlıklarındaki düşüş yüzdeleri

İl kodu	İller	Doğurganlık geçişine giriş dönemi (a)	ÇKO'daki düşüş yüzdesi	İl kodu	İller	Doğurganlık geçişine giriş dönemi (a)	ÇKO'daki düşüş yüzdesi				
<i>Öncüler</i>											
1	Adana	1960-65	-8.0	36	Kars	1970-80	-14.7				
11	Bilecik	1960-65	-10.9	37	Kastamonu	1970-80	-7.2				
16	Bursa	1960-65	-11.3	38	Kayseri	1970-80	-28.4				
17	Çanakkale	1960-65	-9.8	40	Kırşehir	1970-80	-20.7				
22	Edirne	1960-65	-16.2	42	Konya	1970-80	-17.5				
32	Isparta	1960-65	-8.8	43	Kütahya	1970-80	-16.1				
34	İstanbul	1945'ten önce	(b)	44	Malatya	1970-80	-15.7				
35	İzmir	1960-65	-11.9	46	Kahramanmaraş	1970-80	-11.3				
39	Kırklareli	1960-65	-13.4	48	Muğla	1970-80	-19.4				
41	Kocaeli	1960-65	-9.3	50	Nevşehir	1970-80	-18.4				
45	Manisa	1960-65	-13.7	51	Niğde	1970-80	-8.5				
54	Sakarya	1960-65	-10.7	52	Ordu	1970-80	-9.0				
59	Tekirdağ	1960-65	-11.7	53	Rize	1970-80	-23.5				
77	Yalova	1960-65	(c)	57	Sinop	1970-80	-8.0				
80	Osmaniye	1960-65	Adana ile eşdeğer	58	Sivas	1970-80	-9.8				
<i>Yakın takipçiler</i>											
6	Ankara	1965-70	-12.3	60	Tokat	1970-80	-13.2				
7	Antalya	1965-70	-12.8	62	Tunceli	1970-80	-17.3				
14	Bolu	1965-70	-10.5	66	Yozgat	1970-80	-20.0				
15	Burdur	1965-70	-17.4	67	Zonguldak	1970-80	-16.3				
20	Denizli	1965-70	-8.7	68	Aksaray	1970-80	Niğde ile eşdeğer				
28	Giresun	1965-70	-11.8	69	Bayburt	1970-80	Gümüşhane ile eşdeğer				
31	Hatay	1965-70	-10.5	70	Karaman	1970-80	Konya ile eşdeğer				
55	Samsun	1965-70	-9.6	74	Bartın	1970-80	Zonguldak ile eşdeğer				
61	Trabzon	1965-70	-9.5	75	Ardahan	1970-80	Kars ile eşdeğer				
64	Uşak	1965-70	-15.1	76	Iğdır	1970-80	Kars ile eşdeğer				
71	Kırıkkale	1965-70	Ankara ile eşdeğer	78	Karabük	1970-80	Zonguldak ile eşdeğer				
81	Düzce	1965-70	Bolu ile eşdeğer	79	Kilis	1970-80	Gaziantep ile eşdeğer				
<i>Arkadan gelenler</i>											
3	Afyon	1970-80	-8.0	<i>Geç kalanlar</i>				2	Adıyaman	1980-90	-11.9
5	Amasya	1970-80	-10.4	12	Bingöl	1980-90	-18.9	25	Erzurum	1980-90	-15.2
8	Artvin	1970-80	-12.3	<i>Geçişe direnenler</i>							
9	Aydın	1970-80	-25.0	4	Ağrı	1990-2000 (?)	-13.5				
10	Balıkesir	1970-80	-27.5	13	Bitlis	1990-2000 (?)	-20.9				
18	Çankırı	1970-80	-18.9	21	Diyarbakır	1990-2000 (?)	-16.8				
19	Çorum	1970-80	-7.7	30	Hakkari	1990-2000 (?)	-18.8				
23	Elazığ	1970-80	-14.9	47	Mardin	1990-2000 (?)	-20.4				
24	Erzincan	1970-80	-11.2	49	Muş	1990-2000 (?)	-21.9				
26	Eskişehir	1970-80	-19.5	56	Siirt	1990-2000 (?)	-10.4				
27	Gaziantep	1970-80	-12.9	63	Şanlıurfa	1990-2000 (?)	-12.4				
29	Gümüşhane	1970-80	-11.2	65	Van	1990-2000 (?)	-13.0				
33	İçel	1970-80	-14.0	72	Batman	1990-2000 (?)	-18.6				
				73	Şırnak	1990-2000 (?)	-2.8				

(a) Doğurganlık geçişine girişte ilk ciddi düşüşün gerçekleştiği dönemi ifade etmektedir.

(b) Açıklama için 16. nota bakılabilir.

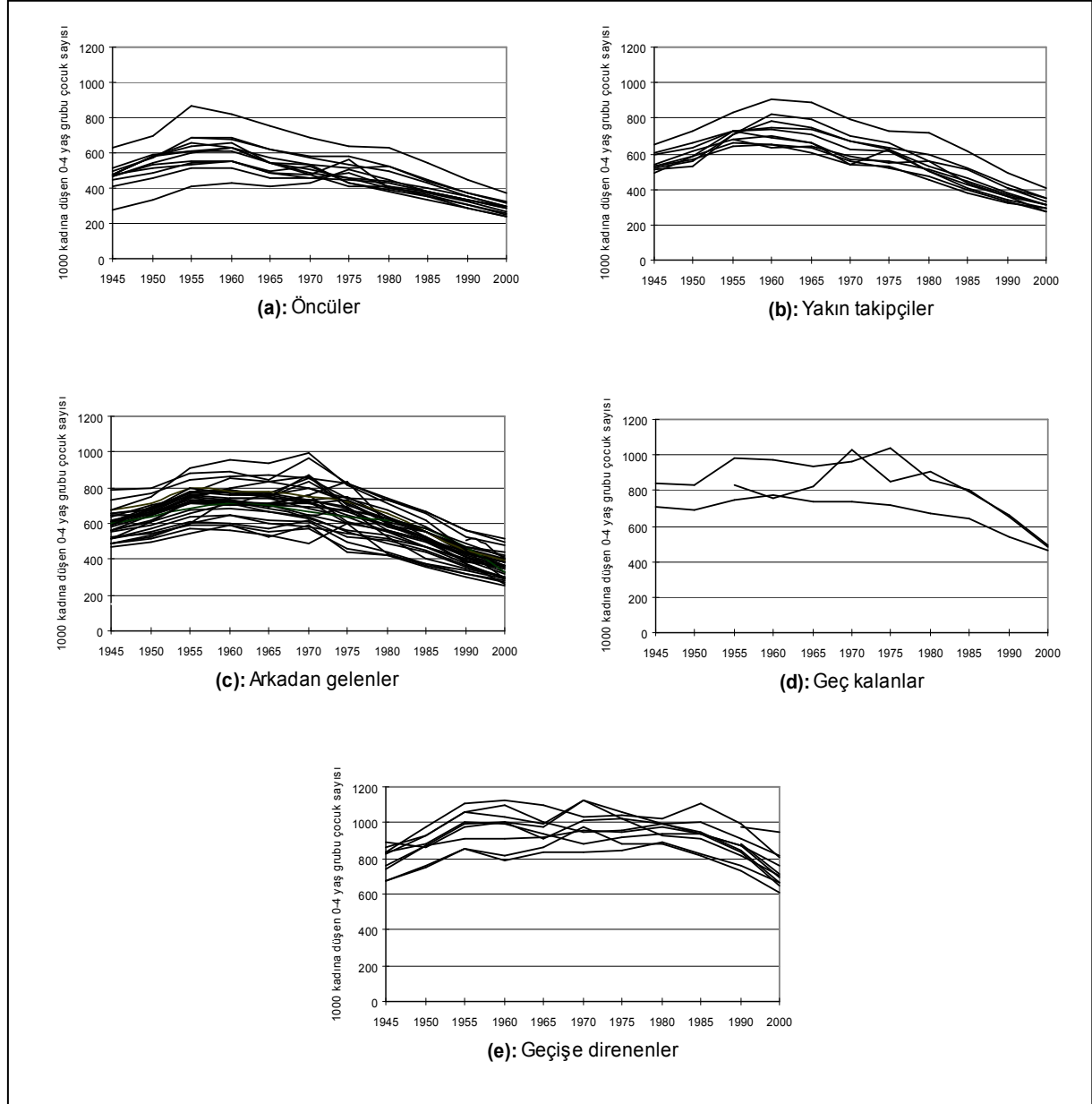
(c) İstanbul, Bursa ve Kocaeli illeri ortalamasına göre değerlendirilmiştir.

(?) 1990-2000 döneminde doğurganlıktaki düşüşlere rağmen yüksek doğurganlık düzeyi değişmeyenler.

4.3. Doğurganlığın Değişim Paterni

Doğurganlık düşüşünü en erken dönemde yaşayan 'öncüler'de geçiş öncesi dönemde doğurganlık oranları, diğer il gruplarına kıyasla çok yüksek düzeylere ulaşmamıştır. Bu illerde ÇKO'lar 1950-60 yılları arasında artış eğilimi kazanmış fakat bu dönemden hemen sonra 2000 yılına kadar düşüş eğilimi içinde kalmıştır (Şekil 4a). Bu il grubunun ortalama ÇKO'daki zirve noktası binde 621.7'ye kadar çıkabilmiş ve ortalama ÇKO 2000 yılında binde 285.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu grup illerde doğurganlık geçişine girdiği dönemden itibaren (1960-2000 yılları arası) ÇKO'lardaki değişim yüzdesi -53.2 olmuş ve 2000 yılındaki TDH kadın başına ortalama 2 çocuk (düşük doğurganlık) olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 2).

İlk grubu bir dönem gecikmeli olarak yakından izleyen ‘*yakın takipçiler*’de ÇKO’lar 1950-65 yılları arasında belirgin artışlar göstermiş olsa da bu dönemin ardından düşüş eğilimi kazanmış ve ‘*öncüler*’le çok benzer bir değişim seyri izlemiştir (Şekil 4b). Bu illerde ortalama ÇKO binde 743.4’e kadar yükselebilmiş ve 2000 yılında binde 318.8’e düşmüştür. Böylece bu grup illerde ÇKO’da 35 yıldaki (1965-2000) değişim yüzdesi -55 olarak gerçekleşmiştir ki 2000 yılında TDH, kadın başına ortalama 2 çocuktan biraz fazladır (düşük doğurganlık) (Çizelge 2).

Şekil 4. İl gruplarında sayım yıllarına göre çocuk-kadın oranlarının gidişatı (toplamda 81 il)
ÇKO'ların Kaynağı: DİE, 2002

Çizelge 2. İl gruplarına göre bazı demografik göstergelerdeki değişimler

Gösterge (a)	Öncüler	Yakın takipçiler	Arkadan gelenler	Geç kalanlar	Geçişe direnenler	Ulusal
<i>Doğurganlıkla ilgili göstergeler</i>						
Doğurganlık geçişine giriş dönemi	1960-65 (b)	1965-70	1970-80	1980-90	1990-2000 (?)	1963-1968
Doğurganlık geçişi öncesi çocuk-kadın oranı (ÇKO): zirve (binde) (En düşük ve en yüksek oranlar)	621.7 (502-868)	743.4 (651-904)	739.5 (593-990)	946.6 (773-1036)	1088.3 (880-1129)	698
Çocuk-kadın oranı (ÇKO) (2000) (binde) (c) (En düşük ve en yüksek oranlar)	285.4 (234-368)	318.8 (275-409)	361 (256-520)	480.7 (464-492)	731 (610-950)	362
Doğurganlık düşüşüne girişten itibaren ÇKO'da oransal değişim (%) (Değişimin gerçekleştiği zaman dilimi) (Yıl sayısı)	-53.2 (1960-2000) (40 yılda)	-55 (1965-2000) (35 yılda)	-50.3 (1970-2000) (30 yılda)	-41 (1980-2000) (20 yılda)	-15.3 (1990-2000) (10 yılda)	-
Toplam doğurganlık hızı (TDH) (2000)	2	2.2	2.6	3.6	5.5	2.5
<i>Ölümlülükle ilgili göstergeler</i>						
Çocuk ölüm hızı (ÇÖH) (1970) (binde) (d)	59	52.1	66.2	71	53.3	60
ÇÖH (2000) (binde)	6.5	5.8	7.6	11.7	10.6	7
ÇÖH'lerde 30 yılda (1970-2000 arası) oransal değişim (%)	-88.9	-88.8	-88.6	-83.6	-80.1	-
Bebek ölüm hızı (BÖH) (1970) (binde) (e)	147.9	135.4	159.7	167.3	137.9	150
BÖH (2000) (binde)	38.9	37.2	42.5	55.7	52.9	43
BÖH'lerde 30 yılda (1970-2000 arası) oransal değişim (%)	-73.7	-72.5	-73.4	-66.7	-61.6	-
BÖH ve ÇKO'lardaki oransal değişim arasındaki fark	-20.5	-17,5	-23,1	-25,7	-46,3	-
İl sayısı	14+1(b)	12	40	3	11	81
<i>Bölgesel göstergeler (İl merkezinin bulunduğu coğrafi bölgeye göre il sayısı)</i>						
Marmara	10	-	1	-	-	-
Ege	2	2	4	-	-	-
Akdeniz	3	3	3	-	-	-
Karadeniz	-	5	13	-	-	-
İç Anadolu	-	2	11	-	-	-
Doğu Anadolu	-	-	7	2	6	-
Güneydoğu Anadolu	-	-	1	1	5	-

(a) Göstergeler il gruplarının ortalama değerlerine göredir.

(b) Doğurganlık geçişine 1945 yılı öncesinde giren İstanbul ili bu grup içerisinde değerlendirilmiştir.

(c) 15-49 yaş grubundaki her 1000 kadın için 0-4 yaş grubundaki çocuk sayısı.

Kaynak: DİE, 2002, hesaplamalar yazara aittir.

(d) 1-4 yaş grubu çocuklar için.

(e) Bir yaşını doldurmadan ölen bebekler için.

(?) Doğurganlık geçişinin tüm karakteristiklerini taşımayabilir.

İlk ciddi doğurganlık düşüşünü 1970-80 yılları arasında yaşayan ‘arkadan gelenler’de ÇKO’ların zirve yaptığı dönem çoğunlukla 1965-1975 yılları arasına denk gelmektedir (Şekil 4c). Dolayısıyla bu illerin doğurganlık geçişine girişi aslında çoğunlukla 1970; bir kısmı için de 1975 yılı sonrasında ve 1980 sonrasında bu oranlar istisnasız hızlı bir düşüş eğilimi göstermiştir. Bu illerde ortalama ÇKO’nun zirve noktası ‘yakın takipçiler’le hemen hemen aynı olmakla birlikte (binde 739.5) 2000 yılında bu oran 361’e kadar gerilemiştir. ÇKO’daki değişim oranı ise 30 yılda %-50.3’tür ve 2000 yılında TDH kadın başına 2.6 çocuk (düşük doğurganlık) olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 2).

Doğurganlık düşüşüne girişi oldukça geç bir dönemde, 1980-90 yılları arasında, yaşayan il grubu (‘geç kalanlar’) buraya kadar sözü edilen gruplardan birkaç yönüyle ayrılmaktadır. Birincisi, bu illerde ÇKO’lar uzun bir dönem boyunca çoğunlukla binde 500’ün üzerinde kalmıştır (Şekil 4d) ve ortalama ÇKO’daki zirve binde 946.6 olarak gerçekleşmiştir. İkincisi, bu illerin doğurganlık geçişine girdiği 1980 yılından bu yana ÇKO’lardaki negatif değişim diğer gruplara göre daha azdır (yüzde -41) ve 2000 yılındaki ÇKO binde 480.7’dir (orta düzey doğurganlık). Bu illerin 2000 yılında toplam doğurganlık hızı kadın başına ortalama 3.6 çocuktur (orta düzey doğurganlık) (Çizelge 2).

ÇKO’lara göre henüz ciddi anlamda doğurganlık geçişi yaşamayan iller (‘geçişe direnenler’) 2000 yılındaki binde 731 ortalama ÇKO ve kadın başına ortalama 5.5 çocuk TDH değeri ile Türkiye’de halen çok yüksek doğurganlığın hüküm sürdüğü bir bölgeyi (Türkiye’nin güneydoğusu) temsil etmektedir (Şekil 5). Bu haliyle ülkenin geri kalanından oldukça farklı bir demografik değişim paterni sergileyen bu 11 ilde ÇKO’lar cumhuriyet tarihi boyunca istisnasız binde 600’ün (çoğunlukla da binde 800’ün) üzerinde seyretmiştir (Şekil 4e). Grubun ortalama ÇKO’daki zirvesi binde 1088.3’tür ve orandaki sadece son 10 yılda meydana gelen yüzde -15.3’lük değişime bakılarak bu illerde doğurganlık düşüşünün ne denli yavaş olduğunu anlamak mümkündür (Çizelge 2).

Şekil 5. Türkiye’de illerin doğurganlık geçişine giriş paterni
Kısaltmalar: K.K.T.C.: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti; Yun.: Yunanistan

4.4. Bölgesel Özellikler

Türkiye’deki demografik geçiş sürecine tüm Marmara (Balıkesir hariç) ve birkaç Ege ve Akdeniz bölgesi illerinin (öncüler) öncülük etmiş olduğu ortadadır (Şekil 5; Çizelge 2). Bu illeri çok az bir gecikme ile Ankara, Kırıkkale, Bolu, Düzce, Samsun, Giresun, Trabzon, Uşak, Denizli, Burdur,

Antalya ve Hatay illeri (*yakın takipçiler*) takip etmiştir. Oysa illerin büyük çoğunluğu (*arkadan gelenler*) demografik geçişi 1970-80 yılları arasında yaşamaya başlamıştır. Türkiye’de demografik geçişi en geç yaşamaya başlayan iller Adıyaman, Bingöl ve Erzurum (*geç kalanlar*)’dur. Türkiye’nin güneydoğusunu teşkil eden iller (*geçişe direnenler*) ise (Ağrı, Batman, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Van) tarihsel süreç içinde çocuk ve bebek ölüm hızlarında ciddi düşüşler yaşamış olmalarına rağmen demografik geçişin en önemli aşaması olarak görülen doğurganlık geçişini henüz tam anlamıyla deneyimleyememişlerdir. Bu anlamda söz konusu illerin doğurganlık geçişine direnç gösteren bir eğilim içinde oldukları da ileri sürülebilir.

4.5. Ölümlülükle İlgili Göstergelerdeki Değişimler

Türkiye’de iller düzeyinde ölümlülükle ilgili mevcut olan ve tarihsel olarak çok da geriye gitmeyen veriler (çocuk ve bebek ölüm hızları) bile bu parametrelerdeki negatif değişimin oldukça hızlı yaşandığını ifade etmektedir. 1970’te ‘*öncüler*’de sırasıyla binde 59 ve binde 147.9 olarak gerçekleşen çocuk ve bebek ölüm hızları, ‘*yakın takipçiler*’de 52.1 ve 135.4, ‘*arkadan gelenler*’de binde 66.2 ve 159.7, ‘*geç kalanlar*’da binde 71 ve 167.3’tür. Çizelge 2’ye bakılarak sosyo-ekonomik anlamda geri kalmış olduğu bilinen doğu illerine doğru gidildikçe ölüm hızlarının artış eğilimine girdiği sezilirse de 1970 yılında ‘*geçişe direnenler*’ il grubunda çocuk ve ölüm hızları beklendiğinin aksine daha yüksek değildir. Hatta bu illerin 1970’teki çocuk ve bebek ölüm hızları ‘*yakın takipçiler*’ ile hemen hemen aynıdır (sırasıyla binde 53.3 ve binde 137.9). Oysa ‘*geç kalanlar*’ ile ‘*geçişe direnenler*’in diğer il gruplarından en önemli farkı, 1970-2000 yılları arasında gerçekleşen ölüm hızlarının daha az negatif değişime uğramış olmasıdır. Nitekim ‘*öncüler*’, ‘*yakın takipçiler*’ ve ‘*arkadan gelenler*’de çocuk ve bebek ölüm hızlarındaki değişim yüzdesi sırasıyla -90’lar ve -74’ler civarındayken son iki il grubunda bu oran yaklaşık 10 puan geride kalmıştır. 2000 yılında çocuk ve bebek ölüm hızları ‘*arkadan gelenler*’de ulusal ortalama (sırasıyla binde 7 ve 43) ile eşdeğerken, ‘*öncüler*’ ve ‘*yakın takipçiler*’de ulusal ortalamasının altındadır. Oysa ‘*geç kalanlar*’ ile ‘*geçişe direnenler*’de 2000 yılı çocuk ve bebek ölüm hızları ülkenin geri kalanına ve ulusal ortalamaya göre daha yüksek düzeylerde (sırasıyla binde 11.7 / 55.7 ve binde 10.6 / 52.9) . Üstelik bebek ölüm hızları ile çocuk-kadın oranları arasındaki değişim farkı diğer dört il grubuna göre ‘*geçişe direnenler*’de çok daha fazladır. Bu bulgu, ülkenin geri kalanının aksine Güneydoğu Türkiye’de ölüm hızlarındaki ciddi düşüşlerin doğurganlığın düşmesine pek de katkı sağlayamadığını ima edebilir. Çünkü en azından 70’li yıllardan beri bebek ölüm hızlarının önemli ölçüde azaldığı (yüzde 61.6) tespit edilen bu bölgede halen çok yüksek doğurganlık hüküm sürmektedir (Çizelge 2).

5. Tartışma ve Sonuç

Türkiye’de 1945-50 döneminden itibaren tanık olunan kaba ölüm hızlarındaki esaslı düşüşler 1960’lı yılların sonunda ivme kazanan doğurganlık geçişine öncülük etmiştir. Ölümlülük düşüşü ile doğurganlık düşüşü arasındaki bu zaman farkı evrensel bir nitelik olsa da Türkiye’nin doğurganlık geçişine girişinin 1960’lı yılların sonunu bulması, onu dünya ülkeleri içerisinde bu süreci gecikmeli olarak yaşayan ülkeler arasına katmıştır. Ancak Türkiye, doğurganlık ve ölümlülük oranlarındaki düşüşleri beklenenden çok daha hızlı gerçekleştirmesi sayesinde söz konusu gecikmeyi telafi etmiştir (TÜSİAD, 1999: 47-48). Üstelik Türkiye, 21. yüzyıl başındaki toplam doğurganlık hızlarıyla Ortadoğu ülkeleri arasında nüfusun kendini yenileme düzeyine en çok yaklaştığı ülke olmuştur.

Demografik geçiş teorisine ilişkin olarak Türkiye 1935’ten 2005’e kadar geçen 70 yıllık sürede birbirinden oldukça farklı aşamalardan geçmiştir. İlk aşama 1935-1945 yılları arasında kapsayan ve doğum ile ölüm hızlarının yüksek olduğu bir dönemdir. İkinci aşama yüksek doğum hızlarına karşılık ölüm hızlarının düşüş eğilimi içinde olduğu 1945-1965 yılları arası dönemdir. Üçüncü aşama ölüm hızlarının kazanmış olduğu artan düşüş ivmesine, doğum hızlarındaki azalmaların eşlik etmeye ve dolayısıyla doğurganlık geçişinin yaşandığı 1965-2000 yılları arasında kapsayan dönemdir. Dördüncü aşama ise 2000 yılı sonrasını kapsayan ve halen içinde bulunulan düşük doğum ve ölüm hızlarının görülmeye başlandığı yeni bir dönemdir.

Türkiye’de ölümlülüğün ve özellikle de bebek ölüm hızlarının doğurganlık düşüşü üzerindeki etkisi tartışmalı gözükmemektedir. Genel olarak çocuk ve bebek ölüm hızlarının önemli düzeylerdeki azalışı, eski dönemlerde karşılaşılan, ailelerin pek çoğunun ölen bebeğin/çocuğun yerine bir yenisini koyma arzusunu doğuran gerekçeyi ortadan kaldırdığı söylenilebilir. Bu değişim demografik geçiş sürecinde doğurganlıkları ciddi düzeylerde azalmış olan illerde (*öncüler*, *yakın takipçiler*, *arkadan gelenler* ve *geç kalanlar*) etkili olmuştur. Ancak ‘*geçişe direnenler*’ il grubu bu değişime örnek gösterilemez. Çünkü bebek ve çocuk ölüm hızlarının diğer il grupları kadar olmasa da ciddi düzeyde azaldığı belirlenen bu illerde doğurganlığın henüz esaslı düzeyde düşmeye başlamaması, aksine son yıllardaki TDH değerleri itibariyle sekiz ilde artış eğilimi içinde olması son derece dikkat çekicidir. Bu bulgu, ölümlülük düşüşünün doğurganlık geçişi üzerinde mutlak etkiye sahip bir element olmadığını göstermektedir. Oysa demografik geçiş teorisi, ölümlülükteki düşüşlerden sonra doğurganlık düşüşünün başlaması gerektiğini öngörmektedir. Dolayısıyla ülkeler/makro bölgeler düzeyinde evrensel bir nitelik taşıyan bu öngörünün mikro bölgeler düzeyinde, her yerde, geçerli olamayabileceğini ileri sürmek mümkündür.

Doğurganlık geçişine girişte ve devamında çiftlerin doğumları bilinçli olarak kontrol etmeye başlaması, Türkiye’nin demografik geçişi için de hiç şüphesiz anahtar bir faktördür. Kentleşen ve kentlere göç eden ailelerin yeni üreme modellerini benimsemeleri ve az çocuklu aile modelinin avantajlarını kullanmak istemeleri, doğurganlığın ailelerce sınırlandırılmasında esaslı bir rol üstlenmiştir (Yüksel, 2007). Bu değer yargıları sosyal etkileşim aracılığıyla kentsel ve kırsal alanların tümünü etkisi altına alınca demografik geçiş sürecinin ileri safhaları yaşanmaya başlamıştır. Doğal olarak bu sürecin ileri safhalarına ilk erişen iller, ‘*öncüler*’ ile bunları yakından izleyen ‘*yakın takipçiler*’ olmuştur.

Türkiye’de demografik geçiş süreci boyunca doğurganlıkta ve ölümlülükte tanık olunan düşüşler ülke geneline eşit bir biçimde yayılmış değildir. Kentleşme, sosyo-ekonomik kalkınma, endüstrileşme düzeyleri bakımından daima önde oldukları bilinen Türkiye’nin batı (özellikle de Marmara Bölgesi) illerinin demografik geçiş sürecine öncülük ettiği aşikârdır. Doğuya doğru gidildikçe tedricen azaldığı bilinen gelişme dinamiklerinin yetersiz hale gelişi nedeniyle demografik değişimi sağlayan sosyal ve düşünsel dönüşüm ülkenin özellikle en doğudaki illerini daha geç dönemlerde etkisi altına almaya başlamıştır. Bu bölgesel-yapısal özelliklere bağlı olarak, Türkiye’de 1960’lı yılların başından 1990’lı yılların sonuna kadar uzanan bir periyotta, demografik geçiş sürecine farklı zamanlarda katılan ve farklı yollar izleyen il grupları (bölgeleşme) ortaya çıkmıştır.

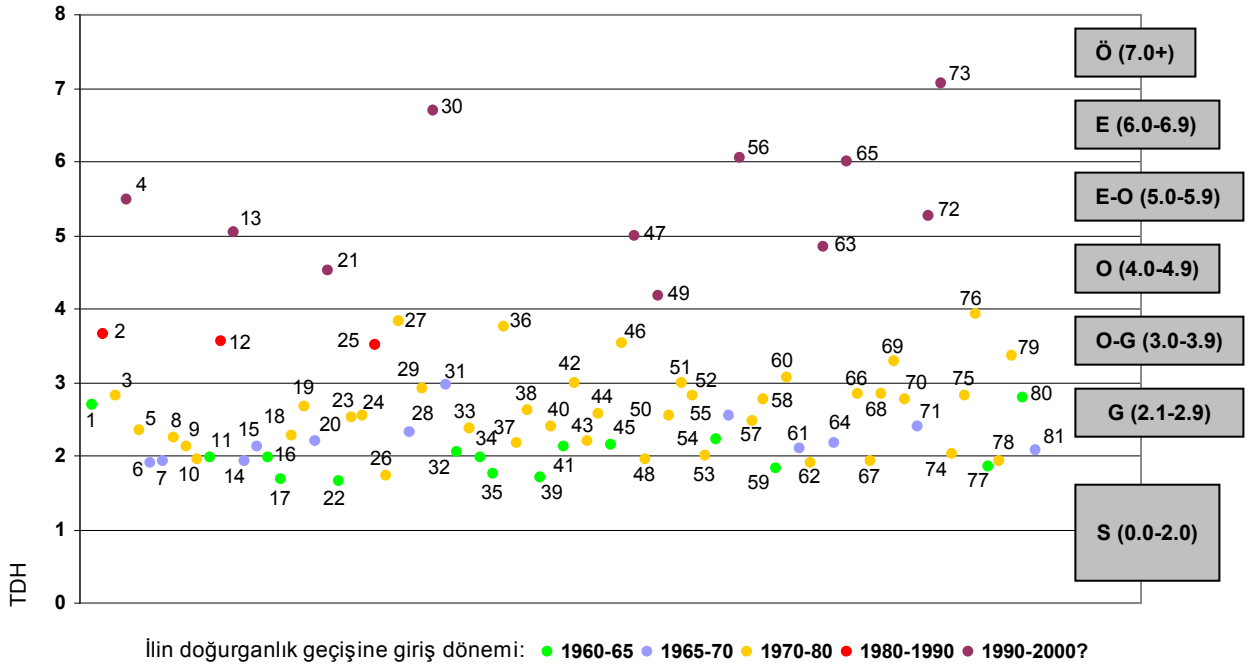
Bu çalışmayla demografik geçişi farklı zamanlarda tecrübe edinmeye başladığı anlaşılan illerin, geride kalan 40 yılda doğurganlık geçişinin aşamalarına ilişkin olarak ne kadar yol kat ettikleri bir diğer önemli konudur. Sonuca ilişkin olarak bu tespiti yapabilmek için Şekil 6’da 81 ilin 2000 yılındaki TDH’leri doğurganlık geçişine giriş dönemleri ile ilişkilendirilmiştir.

Doğurganlık geçişine 1960-65 dönemi (*öncüler*) ile 1965-70 döneminde (*yakın takipçiler*) giriş yaptığı tespit edilen iller 2000 yılı TDH’leri itibariyle istisnasız doğurganlık geçişinin ileri evrelerine ulaşmışlardır (Şekil 6). Bu illerden Ankara, Antalya, Bilecik, Bolu, Bursa, Çanakkale, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Tekirdağ ve Yalova doğurganlık geçişinin ‘son evre’sindedir ve TDH’leri kadın başına 2 çocuğa eşit ya da daha azdır. Bu iki grubun diğer illeri (Adana, Burdur, Denizli, Giresun, Isparta, Kocaeli, Manisa, Sakarya, Samsun, Tarbzon, Uşak, Kırıkkale, Osmaniye ve Düzce) doğurganlık geçişinin ‘geç evre’sindedirler ve TDH’leri kadın başına 2 çocuğun biraz üzerindedir.

Doğurganlık geçişine 1970-80 döneminde giren iller (*arkadan gelenler*) 2000 yılı TDH değerleri ile istisnasız geçişin ‘orta-geç evre’sine ulaşmışlardır. Hatta bu illerden Balıkesir, Eskişehir, Muğla, Rize, Tunceli, Zonguldak ve Karabük TDH’lerde daha fazla düşüşler elde ederek ‘son evre’ye geçmişlerdir ve TDH’leri kadın başına 2 çocuk civarındadır. Ancak ‘*arkadan gelenler*’ grubundaki illerin büyük çoğunluğunun 2000 yılındaki TDH’leri 2 ila 3.9 arasındadır (Şekil 6).

Doğurganlık geçişine 1980-90 döneminde giren Adıyaman, Bingöl ve Erzurum (*geç kalanlar*) illeri 2000 yılı TDH düzeyleri itibariyle geçişin ‘orta-geç evre’sindedirler ve kadın başına 4 çocuğa yakın bir ortalamaya sahiptirler.

Gerek 2000 yılındaki TDH'leri ve gerekse doğurganlıklarının değişim paterninin sergilediği eğilimlerle demografik geçişi tam anlamıyla yaşayamamış 11 ilin (*geçişe direnenler*) yedisi (Hakkâri, Siirt, Van, Ağrı, Bitlis, Mardin ve Batman) geçiş sürecinin 'erken ve erken-orta evre'sindedir. Bu onbir ilden biri olan Şırnak'ta ise geçişin hiç başlamadığını ve bu ilin 2000 yılında kadın başına 7 çocuktan fazla olan TDH değeri ile '*geçiş öncesi evre*' içinde bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu sekiz ilde 2000 yılı itibariyle kadın başına denk gelen TDH değeri 5 çocuktan fazladır. '*Geçişe direnenler*' grubundaki illerden geri kalanlarında (Muş, Diyarbakır ve Şanlıurfa) TDH'ler nispeten düşük olsa da kadın başına ortalama 4 çocuktan fazla isabet eden doğurganlık düzeyi ile bu iller geçişin '*orta evre*'sindedirler (Şekil 6).

Şekil 6. Türkiye illerinin doğurganlık geçişine giriş zamanları ile 2000 yılındaki toplam doğurganlık hızları (TDH) arasındaki ilişki

Açıklama 1: Bongaarts (2003: 322)'a göre doğurganlık geçişinin evrelerine ilişkin toplam doğurganlık hızının evrensel olarak sınıflandırılması: TDH 7 ve daha fazla ise: *Geçiş öncesi evre (Ö)*; TDH 6.9-6 arasında ise *Erken evre (E)*; TDH 5.9-5 arasında ise *Erken-orta evre (E/O)*; TDH 4.9-4 arasında ise *Orta evre (O)*; TDH 3.9-3 arasında ise *Orta-geç evre (O/G)*; TDH 2.9-2.1 arasında ise *Geç evre (G)* ve TDH 2.0-0 arasında ise *Son evre (S)*'dir.

Açıklama 2: Renkli noktalar üzerindeki değerler illerin plaka kodudur (Çizelge 1'deki 'il kodu' sütununa bakınız).

TDH'lerin kaynağı: DIE, 2002

Özetle, ölüm ve doğum hızlarında meydana gelen düşüşler ile yavaşlamış olan nüfus artış hızından demografik geçiş sürecinde pek çok aşamayı geçirdiği anlaşılan Türkiye'nin mikro bölgeler/iller düzeyinde büyük benzerliklerin yanı sıra derin farklılıkları da barındırmakta olduğunun belirlenmesi bu çalışmanın en önemli sonuçlarından biridir. Öyle ki demografik geçiş süreci bakımından ülkenin güneydoğusu, geri kalanından oldukça farklı bir yol izlemektedir. Bu eğilim, Güneydoğu Türkiye'de bireyler ya da aileler tarafından doğumların bilinçli olarak kontrol edilmesini sağlayan toplumsal dönüşümün henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiş olmasına bağlı gözükmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında, bu bölgenin illerinin doğurganlık düzeyleri ve sergiledikleri demografik geçiş modeli ile geri kalmış ülkeleri ya da bölgeleri anımsatan bir yapıya sahip olduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan özellikle doğurganlık geçişine öncülük etmiş olan batı bölgelerinin illeri, demografik geçiş sürecini tamamlamış bulunan Avrupa ülkelerine büyük benzerlikler göstermektedir. Son olarak, birbirine zıt bu iki bölge (Türkiye'nin güneydoğusu ve kuzeybatısı) arasında kalan illerin demografik geçiş sürecini standart ve olağan bir model oluşturarak yaşadığı belirtilmesi gereken diğer önemli bir saptamadır.

Notlar

1. Evlilik içinde doğumların kontrol edilişi veya doğurganlığın orta düzeyde (moderate-level fertility) oluşu dikkate alındığında demografik geçiş sürecini Avrupa toplumu için en azından 19. yüzyıl sonlarından başlatmak mümkündür (Hirschman, 2001; Reher, 2004).
2. Bir kadının doğurgan olduğu dönem boyunca (15-49 yaş arası) yaşayacağı ve belirli yaşa özel doğurganlık hızını takip edeceği varsayımı altında ortalama doğurabileceği canlı çocuk sayısıdır (DIE, 2002) ve doğurganlık tüm demografik göstergeler arasında en yavaş dönüşüme uğrayan bir değişkendir (Yüksel, 2007).
3. Doğurganlığın sadece ana-baba neslinin yerini almaya yetecek olan düzeyi.
4. İngilizce terimlerin Türkçe karşılıklarının yazılışında Demir ve Acar (2005) ile Hançerlioğlu (2007) referans alınmıştır.
5. Bu ülkelere çalışmanın ileriki bölümlerinde değinilmiştir.
6. Yeni adıyla Türkiye İstatistik Kurumu.
7. Kaba doğum hızları bazı Afrika ve Asya ülkelerinde halen binde 40 civarındadır.
8. *Kuzey Amerika'da*: Amerika Birleşik Devletleri, Jamaika, Kanada, Küba; *Güney Amerika'da*: Arjantin, Uruguay; *Avrupa'da*: Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İskoçya, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, Macaristan, Norveç, Portekiz, Romanya (Reher, 2004: 37-38).
9. *Afrika'da*: Mauritius, Reunion; *Kuzey Amerika'da*: Antigua, Barbados, Martinik, Porto Riko, Şili; *Asya'da*: Brunei, Filipinler, Hindistan, İsrail, Japonya, Katar, Kore Cumhuriyeti (Güney Kore), Singapur, Sri Lanka, Tayvan (Reher, 2004: 37-38).
10. *Afrika'da*: Batı Sahra, Botsvana, Cezayir, Fas, Güney Afrika, Mısır, Seyşel Adaları, Svaziland, Tanzanya, Tunus, Zimbabve; *Kuzey Amerika'da*: Bahama, Beliz, Bermuda Adaları, Cayman Adaları, Dominik Cumhuriyeti, Salvador, Kosta Rika, Meksika, Panama, Trinidad ve Tobago; *Güney Amerika'da*: Bolivya, Brezilya, Ekvador, Guyana, Kolombiya, Peru, Surinam, Venezuela; *Asya'da*: Azerbaycan, Bahreyn, Çin, Endonezya, Ermenistan, Gürcistan, Irak, Kırgızistan, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey Kore), Kuveyt, Lübnan, Malezya, Moğolistan, Myanmar, Tayland, Türkmenistan, Ürdün, Özbekistan; *Avrupa'da*: Arnavutluk (Reher, 2004: 37-38).
11. *Afrika'da*: Angola, Benin, Burkina Faso, Burundi, Cibuti, Çad, Eritre, Etiyopya, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Gine-Bissau, Fildişi Kıyısı, Kamerun, Kenya, Komor Adaları, Kongo, Kongo Cumhuriyeti, Lesotho, Liberya, Libya, Madagaskar, Malavi, Mali, Moritanya, Mozambik, Namibya, Nijer, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Ruanda, Senegal, Sierre Leone, Somali, Sudan, Togo, Uganda, Zambiya; *Kuzey Amerika'da*: Guatemala, Haiti, Honduras, Nikaragua; *Güney Amerika'da*: Paraguay; *Asya'da*: Afganistan, Bangladeş, Bhutan, Kamboçya, İran, Laos Halk Cumhuriyeti, Nepal, Umman, Suudi Arabistan, Suriye, Vietnam, Yemen (Reher, 2004: 37-38).
12. Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşundan sonra ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve demografik değişimler karşısında yasal olarak iki farklı nüfus politikası izlenmiştir. Bunlardan ilki, Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşları nedeniyle azalmış olan nüfusun telafi edilmesi, tarımsal ve endüstriyel sektörlerde işgücü açığının karşılanması amacıyla 1923-1960 yılları arasında kapsayan dönemde uygulanan pronatalist (nüfus artışını hızlandırıcı) politikadır. Bu dönemde Türkiye'de ölüm hızlarının yüksekliği ile İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz sonuçları nedeniyle ailelerce doğurganlığın sınırlandırılması bu politikanın uygulanmasında etken olan diğer faktörlerdir. Bu nedenlerle 1923-1960 yılları arasında gebeliği önleyici ve düşük yapıcı her tür ilaç ve aracın satışı, ithalatı, yurt içinde yapılması ve kullanılması yasaklanmıştır. Hatta bu konularda her türlü bilgi verilmesi ve isteyerek düşük yapma bir suç unsuru olarak ceza kapsamına alınmıştır. 1950'li yıllardan sonra ölüm hızının düşmeye başlaması ve doğurgan çağdaki nüfusun artmaya başlaması sonucunda nüfus artışı hızlanmıştır. Bu değişim karşısında 1965'te Nüfus Planlaması Kanunu ile yürürlüğe konan antinatalist (nüfus artışını yavaşlatıcı) politikaya geçilmiş ve bu çerçevede gebeliği önleyici ilaç ve araçların satışı serbest bırakılmıştır (Özbay ve Shorter, 1970; HÜNEE, 1975: 84-85; Serpez, 1978: 10-15; Üner, 1984: 61-66; Kongar, 2004: 596; Yüceşahin ve Özgür, 2008: 138-154).
13. Ortadoğu ülkelerinin bazı demografik göstergelerinin karşılaştırılması için Ethelston (1999: 9)'a bakılabilir.
14. Bu hususta Birleşmiş Milletler'in Nüfus Şubesi (Population Division of the United Nations)'nin yayınladığı tüm dünya ülkelerine ait ulusal düzeydeki verileri de belirtmek gerekir.
15. İller, kentler ve ilçeler düzeyinde doğurganlığın ve doğurganlık geçişinin mekânsal farklılıklarını çocuk-kadın oranları aracılığıyla sorgulayan Davis (1946), Heer ve Turner (1965) ve Guilmoto ve Rajan (2001)'a örnek olarak bakılabilir.
16. İstanbul ilinde doğurganlığın değişim yapısı, diğer illerden birkaç yönüyle ayrılmaktadır: Birincisi, 1945'te binde 277 olarak gerçekleşen çocuk-kadın oranı 1945-1960 yılları arasında önemli artışlar göstermiştir. İkincisi, 1960-65 döneminde meydana gelen yüzde 3.3'lük negatif değişimden sonra 1965-70 ve 1970-75 dönemlerinde ÇKO'larda yeniden önemsenebilecek artışlar (sırasıyla yüzde 3.7 ve yüzde 18.1) meydana gelmiştir. Üçüncüsü, 1975-80 döneminde gerçekleşen yüzde -11.2'lik değişimden sonra ÇKO'lardaki düşüşler 2000 yılına kadar süreklilik kazanmıştır. Dördüncüsü, İstanbul ilinin çocuk-kadın oranlarında meydana gelen artışlar doğurganlığı belli bir dereceye kadar yükseltebilmiş ve cumhuriyet dönemi için ifade edilebilecek zirve, 1975'te binde 502 (orta düzey doğurganlık) olarak gerçekleşmiştir. Böylece doğurganlık geçişinin başlangıcını belirleyen 'yüzde 8'lik ilk düşüş eşiği' esas alındığında, İstanbul'un söz konusu geçişe girişini 1975-80 döneminden başlatma gerekliliği ortaya çıkmış gibi görünse de 1945'ten önce doğurganlık geçişine girdiği ve cumhuriyet döneminde yaşadığı demografik olgularla doğurganlık seyrinin belirgin dalgalanmalar gösterdiği anlaşılan bu il, istisnai bir durumla, 1960-65 dönemindeki düşüş yüzdesi esas alınarak geçişe öncülük eden iller içerisinde değerlendirilmiştir. ÇKO'larında ciddi dalgalanmalar yaşadığı anlaşılan İstanbul ilinin bu özelliğinin göç yapısından kaynaklanmış olması güçlü bir olasılıktır.

17. Geçiş giriş dönemleri, ÇKO'larının birbirine benzer seyir izlediğı illere göre seçilmiştir. Bu nedenle ilk iki il grubu için beşer yıllık periyotlar tercih edilirken üçüncü ve dördüncüler için onar yıllık periyotlar seçilmiştir. Son il grubu için seçilen periyot nüfus sayımlarının 1990 ve 2000 yıllarında yapılmış olmasına bağlıdır.

18. Bu illerde 2000 yılında bile ÇKO'lar binde 650 ve yukarıdadır ki ÇKO'larda binde 700 civarı ve yukarısı çok yüksek doğurganlık düzeyi olarak kabul edilmektedir (Öztürk, 2009).

Eklr

Ek 1. Türkiye’de demografik geçiş b6lgelerine (il gruplarına) g6re illerin ocuk-kadın oranları ve yzdelik değişimleri, 1945-2000

İller	ocuk-kadın oranları (binde)											ocuk-kadın oranlarındaki periyodik değişimler (yzde)									
	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	2000	1945-50	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-85	1985-90	1990-20
<i>Öncüiler</i>																					
Adana	633	696	868	820	754	682	634	625	541	451	368	10.0	24.7	-5.5	-8.0	-9.5	-7.0	-1.4	-13.4	-16.6	-18.4
Bilecik	473	512	538	549	489	473	405	410	385	334	286	8.2	5.1	2.0	-10.9	-3.3	-14.4	1.2	-6.1	-13.2	-14.4
Bursa	448	485	539	551	489	459	450	433	379	332	290	8.3	11.1	2.2	-11.3	-6.1	-2.0	-3.8	-12.5	-12.4	-12.7
Çanakale	466	529	550	553	499	524	430	377	336	282	236	13.5	4.0	0.5	-9.8	5.0	-17.9	-12.3	-10.9	-16.1	-16.3
Edirne	473	579	641	653	547	535	432	389	349	286	234	22.4	10.7	1.9	-16.2	-2.2	-19.3	-10.0	-10.3	-18.1	-18.2
Isparta	500	567	685	679	619	567	533	495	433	348	295	13.4	20.8	-0.9	-8.8	-8.4	-6.0	-7.1	-12.5	-19.6	-15.2
İstanbul	277	334	410	424	410	425	502	446	378	329	295	20.6	22.8	3.4	-3.3	3.7	18.1	-11.2	-15.2	-13.0	-10.3
İzmir	413	461	515	514	453	454	488	410	355	309	254	11.6	11.7	-0.2	-11.9	0.2	7.5	-16.0	-13.4	-13.0	-17.8
Kırklareli	479	577	656	632	547	509	461	400	360	305	244	20.5	13.7	-3.7	-13.4	-6.9	-9.4	-13.2	-10.0	-15.3	-20.0
Kocaeli	518	595	607	627	569	532	519	527	446	375	318	14.9	2.0	3.3	-9.3	-6.5	-2.4	1.5	-15.4	-15.9	-15.2
Manisa	468	540	596	626	540	489	457	436	400	351	298	15.4	10.4	5.0	-13.7	-9.4	-6.5	-4.6	-8.3	-12.3	-15.1
Sakarya	-	-	690	689	615	581	579	525	434	368	322	-	-	-0.1	-10.7	-5.5	-0.3	-9.3	-17.3	-15.2	-12.5
Tekirdağ	476	584	606	614	542	479	558	400	370	321	270	22.7	3.8	1.3	-11.7	-11.6	16.5	-28.3	-7.5	-13.2	-15.9
Yalova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Osmaniye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Yakın takipçiler</i>																					
Ankara	492	584	663	651	633	555	521	470	399	330	276	18.7	13.5	-1.8	-2.8	-12.3	-6.1	-9.8	-15.1	-17.3	-16.4
Antalya	593	633	732	738	710	619	613	497	409	338	297	6.7	15.6	0.8	-3.8	-12.8	-1.0	-18.9	-17.7	-17.4	-12.1
Bolu	527	563	646	651	601	538	620	500	422	356	275	6.8	14.7	0.8	-7.7	-10.5	15.2	-19.4	-15.6	-15.6	-22.8
Burdur	530	587	731	693	657	543	526	453	381	321	293	10.8	24.5	-5.2	-5.2	-17.4	-3.1	-13.9	-15.9	-15.7	-8.7
Denizli	538	618	685	634	644	588	552	560	432	361	314	14.9	10.8	-7.4	1.6	-8.7	-6.1	1.4	-22.9	-16.4	-13.0
Giresun	519	559	709	826	797	703	662	562	513	406	332	7.7	26.8	16.5	-3.5	-11.8	-5.8	-15.1	-8.7	-20.9	-18.2
Hatay	648	730	836	904	888	795	724	717	617	489	409	12.7	14.5	8.1	-1.8	-10.5	-8.9	-1.0	-13.9	-20.7	-16.4
Samsun	609	662	728	747	738	667	637	600	521	425	347	8.7	10.0	2.6	-1.2	-9.6	-4.5	-5.8	-13.2	-18.4	-18.4
Trabzon	506	528	711	787	746	675	625	532	465	376	308	4.3	34.7	10.7	-5.2	-9.5	-7.4	-14.9	-12.6	-19.1	-18.1
Uşak	-	-	684	702	664	564	556	509	443	369	310	-	-	2.6	-5.4	-15.1	-1.4	-8.5	-13.0	-16.7	-16.0
Kırıkkale	-	-	-	-	-	-	-	-	-	405	346	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-14.6
Düzce	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Arkadan gelenler

Afyon	559	616	726	719	701	648	596	597	514	436	381	10.2	17.9	-1.0	-2.5	-7.6	-8.0	0.2	-13.9	-15.2	-12.6
Amasya	567	609	678	687	666	625	560	538	472	394	322	7.4	11.3	1.3	-3.1	-6.2	-10.4	-3.9	-12.3	-16.5	-18.3
Artvin	549	593	659	716	661	635	557	484	438	357	303	8.0	11.1	8.6	-7.7	-3.9	-12.3	-13.1	-9.5	-18.5	-15.1
Aydın	471	496	546	593	522	592	444	425	379	337	295	5.3	10.1	8.6	-12.0	13.4	-25.0	-4.3	-10.8	-11.1	-12.5
Balıkesir	486	518	575	567	532	491	599	434	362	319	274	6.6	11.0	-1.4	-6.2	-7.7	22.0	-27.5	-16.6	-11.9	-14.1
Çankırı	590	655	720	702	717	755	612	552	495	397	349	11.0	9.9	-2.5	2.1	5.3	-18.9	-9.8	-10.3	-19.8	-12.1
Çorum	578	651	708	703	700	692	678	626	554	449	370	12.6	8.8	-0.7	-0.4	-1.1	-2.0	-7.7	-11.5	-19.0	-17.6
Elazığ	596	683	765	780	750	837	712	603	516	416	355	14.6	12.0	2.0	-3.8	11.6	-14.9	-15.3	-14.4	-19.4	-14.7
Erzincan	655	680	779	783	748	708	662	588	502	385	367	3.8	14.6	0.5	-4.5	-5.3	-6.5	-11.2	-14.6	-23.3	-4.7
Eskişehir	521	542	595	587	550	573	461	418	358	303	256	4.0	9.8	-1.3	-6.3	4.2	-19.5	-9.3	-14.4	-15.4	-15.5
Gaziantep	641	699	747	705	773	851	741	734	668	566	520	9.0	6.9	-5.6	9.6	10.1	-12.9	-0.9	-9.0	-15.3	-8.1
Gümüşhane	644	647	749	792	760	726	645	591	550	459	394	0.5	15.8	5.7	-4.0	-4.5	-11.2	-8.4	-6.9	-16.5	-14.2
İçel	597	662	755	741	736	686	641	551	471	400	348	10.9	14.0	-1.9	-0.7	-6.8	-6.6	-14.0	-14.5	-15.1	-13.0
Kars	790	801	884	894	846	964	822	745	667	561	501	1.4	10.4	1.1	-5.4	13.9	-14.7	-9.4	-10.5	-15.9	-10.7
Kastamonu	490	538	601	644	603	582	540	512	472	377	288	9.8	11.7	7.2	-6.4	-3.5	-7.2	-5.2	-7.8	-20.1	-23.6
Kayseri	612	655	746	734	707	757	837	599	521	425	370	7.0	13.9	-1.6	-3.7	7.1	10.6	-28.4	-13.0	-18.4	-12.9
Kırşehir	606	690	765	849	832	860	682	585	524	414	331	13.9	10.9	11.0	-2.0	3.4	-20.7	-14.2	-10.4	-21.0	-20.0
Konya	560	647	718	716	704	724	597	563	510	431	404	15.5	11.0	-0.3	-1.7	2.8	-17.5	-5.7	-9.4	-15.5	-6.3
Kütahya	513	553	609	603	570	621	521	504	448	365	303	7.8	10.1	-1.0	-5.5	8.9	-16.1	-3.3	-11.1	-18.5	-17.0
Malatya	614	672	764	780	769	730	752	634	553	443	369	9.4	13.7	2.1	-1.4	-5.1	3.0	-15.7	-12.8	-19.9	-16.7
Kahramanmaraş	727	771	845	867	871	857	826	733	657	523	474	6.1	9.6	2.6	0.5	-1.6	-3.6	-11.3	-10.4	-20.4	-9.4
Muğla	516	575	639	643	618	614	495	441	375	319	280	11.4	11.1	0.6	-3.9	-0.6	-19.4	-10.9	-15.0	-14.9	-12.2
Nevşehir	-	-	734	735	698	728	691	564	502	409	354	-	-	0.1	-5.0	4.3	-5.1	-18.4	-11.0	-18.5	-13.4
Niğde	660	679	780	760	762	798	742	679	579	463	403	2.9	14.9	-2.6	0.3	4.7	-7.0	-8.5	-14.7	-20.0	-13.0
Ordu	648	650	744	796	839	797	725	612	557	432	387	0.3	14.5	7.0	5.4	-5.0	-9.0	-15.6	-9.0	-22.4	-10.4
Rize	491	525	600	739	741	730	684	523	406	349	304	6.9	14.3	23.2	0.3	-1.5	-6.3	-23.5	-22.4	-14.0	-12.9
Sinop	600	642	689	709	707	667	637	621	572	466	326	7.0	7.3	2.9	-0.3	-5.7	-4.5	-2.5	-7.9	-18.5	-30.0
Sivas	675	712	794	776	774	747	724	653	557	446	393	5.5	11.5	-2.3	-0.3	-3.5	-3.1	-9.8	-14.7	-19.9	-11.9
Tokat	621	670	733	721	713	709	729	633	554	465	418	7.9	9.4	-1.6	-1.1	-0.6	2.8	-13.2	-12.5	-16.1	-10.1
Tunceli	672	753	907	958	935	990	819	711	620	446	287	12.1	20.5	5.6	-2.4	5.9	-17.3	-13.2	-12.8	-28.1	-35.7
Yozgat	590	680	797	770	746	875	700	631	575	492	412	15.3	17.2	-3.4	-3.1	17.3	-20.0	-9.9	-8.9	-14.4	-16.3
Zonguldak	519	613	716	719	688	650	672	625	523	376	263	18.1	16.8	0.4	-4.3	-5.5	3.4	-7.0	-16.3	-28.1	-30.1
Aksaray	-	-	-	-	-	-	-	-	-	507	403	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-20.5
Bayburt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	465	444	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-4.5

Karaman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	432	386	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-10.6
Bartın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ardahan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iğdır	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karabük	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kilis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Geç kalanlar</i>																					
Adıyaman	-	-	834	755	826	1031	849	906	798	664	492	-	-	-9.5	9.4	24.8	-17.7	6.7	-11.9	-16.8	-25.9
Bingöl	841	835	983	976	937	965	1036	862	800	649	486	-0.7	17.7	-0.7	-4.0	3.0	7.4	-16.8	-7.2	-18.9	-25.1
Erzurum	709	686	746	773	740	740	717	674	638	541	464	-3.2	8.7	3.6	-4.3	0.0	-3.1	-6.0	-5.3	-15.2	-14.2
<i>Geçişe direnenler</i>																					
Ağrı	886	858	973	999	905	1011	1018	928	910	816	706	-3.2	13.4	2.7	-9.4	11.7	0.7	-8.8	-1.9	-10.3	-13.5
Biltilis	823	929	1058	1099	1006	945	960	994	943	845	668	12.9	13.9	3.9	-8.5	-6.1	1.6	3.5	-5.1	-10.4	-20.9
Diyarbakır	677	763	852	819	865	979	879	885	812	733	610	12.7	11.7	-3.9	5.6	13.2	-10.2	0.7	-8.2	-9.7	-16.8
Hakkari	837	974	1109	1128	1095	1032	1044	1025	1108	997	810	16.4	13.9	1.7	-2.9	-5.8	1.2	-1.8	8.1	-10.0	-18.8
Mardin	761	868	908	907	915	958	951	977	934	868	691	14.1	4.6	-0.1	0.9	4.7	-0.7	2.7	-4.4	-7.1	-20.4
Muş	861	927	1062	1030	990	1126	1061	992	940	834	651	7.7	14.6	-3.0	-3.9	13.7	-5.8	-6.5	-5.2	-11.3	-21.9
Siirt	740	875	991	1001	973	1129	1024	998	1002	911	816	18.2	13.3	1.0	-2.8	16.0	-9.3	-2.5	0.4	-9.1	-10.4
Şanlıurfa	672	746	854	785	836	836	844	886	827	756	662	11.0	14.5	-8.1	6.5	0.0	1.0	5.0	-6.7	-8.6	-12.4
Van	831	884	1003	992	939	884	923	939	942	875	761	6.4	13.5	-1.1	-5.3	-5.9	4.4	1.7	0.3	-7.1	-13.0
Batman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	880	716	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-18.6
Şırnak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	977	950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-2.8

ÇKO'ların kaynağı: DİE, 2002

Referanslar

- Allman, J. (1980) "The demographic transition in the Middle East and North Africa", *International Journal of Middle East Studies*, 12, 277-301.
- Basu, A.M. (2002) "Why does education lead to lower fertility? A critical review of some of the possibilities", *World Development*, 30, 1779-1790.
- Becker, G.S. (1991) *A Treatise on the Family*, Enlarged ed., Harvard University Press, Cambridge.
- Bhat, M. (1998) "Micro and macro effects of child mortality on fertility: The case of India", İçinde *From Death to Birth: Mortality Decline and Reproductive Change*, Montgomery, M, Cohen, B. (eds.), National Academy Press, Washington, DC, 339-383.
- Bloom, D.E.; Canning, D.; Sevilla, J. (2003) *The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, Rand Corporation, Santa Monica, CA.
- Bongaarts, J. (2002) "The end of the fertility transition in the developing world", İçinde *Completing the Fertility Transition*, United Nations Population Division, New York, 288-307.
(<http://www.un.org/esa/population/publications/completingfertility/completingfertility.htm>, 03.03.2005).
- Bongaarts, J. (2003) "Completing the fertility transition in the developing world: The role of educational differences and fertility preferences", *Population Studies*, 57, 321-336.
- Bongaarts, J.; Watkins, S.C. (1996) "Social interactions and contemporary fertility transitions", *Population and Development Review*, 22, 639-682.
- Bryant, J. (2007) "Theories of fertility decline and the evidence from development indicators", *Population and Development Review*, 33, 101-127.
- Caldwell, J.C. (2001) "The globalization of fertility behaviour", *Population and Development Review*, 27, 93-115.
- Caldwell, J.C.; Caldwell, P. (2001) "Regional paths to fertility transition", *Journal of Population Research*, 18, 91-117.
- Caldwell, J.C.; Orbuloye, I.O.; Caldwell, P. (1992) "Fertility decline in Africa: A new type of transition?", *Population and Development Review*, 18, 211-242.
- Casterline, J.B. (2001a) "Diffusion processes and fertility transition: Introduction", İçinde *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*, Casterline, J.B. (ed.), National Academy Press, Washington DC, 1-38.
- Casterline, J.B. (2001b) "The pace of fertility transition: National patterns in the second half of the twentieth century" İçinde *Global Fertility Transition*, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 17-52.
- Cleland, J. (2001a) "Potatoes and pills: An overview of innovation-diffusion contributions to explanations of fertility decline", İçinde *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*, Casterline, J.B. (ed.), National Academy Press, Washington DC, 39-65.
- Cleland, J. (2001b) "The effects of improved survival on fertility: A reassessment", İçinde *Global Fertility Transition*, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 60-92.
- Cleland, J.; Wilson, C. (1987) "Demand theories of the fertility transition: An iconoclastic view", *Population Studies*, 41, 5-30.
- Coale, A. (1973) "The demographic transition", İçinde *International Population Conference*, Vol.1, International Union for the Scientific Study of Population, Liège, 53-72.
- Davis, K. (1945) "The world demographic transition", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 237, 1-11.
- Davis, K. (1946) "Human fertility in India", *American Journal of Sociology*, 52, 243-254.
- Davis, K. (1963) "The theory of change and response in modern demographic history", *Population Index*, 29: 345-366.
- Demir, Ö.; Acar, M. (2005) *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Altıncı baskı, Aydan Matbaası, Ankara.
- Diamond, I.; Newby, M.; Varle, S. (1999) "Female education and fertility: examining the links", İçinde *Critical Perspectives on Schooling and Fertility in the Developing World*, Bledsoe, C.H., Casterline, J.B., Johnson-Kuhn J.A., Haaga, J.G. (eds.), National Academy Press, Washington DC, 23-48.
- DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), (1995) *Türkiye Nüfusu, 1923-1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi*, DİE Yayınları, Yayın No. 1716, Ankara.
- DİE, (2002) *2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* (81 il bülteni), DİE Yayınları, Ankara.
- DİE, (2003) *2000 Genel Nüfus Sayımı* (Türkiye), DİE Yayınları, Ankara.
- Doğanay, H. (1997) *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 2982, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Durlauf, S.N.; Walker, J.R. (2001) "Social interactions and fertility transitions", İçinde *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*, Casterline, J.B. (ed.), National Academy Press, Washington, DC, 115-137.
- Erdönmez, P.A. (2007) "Küresel demografik değişim süreci ve finansal sektör üzerindeki etkileri", *Bankacılar Dergisi*, 62, 59-70.
- Ergöçmen, B.; Hancıoğlu, A.; Ünalın, T. (1995) *Türkiye'de Doğurganlık, Aile Plânlaması ve Çocuk Ölümlülüğündeki Değişmeler: Ulusal Demografi Araştırmaları ve Nüfus Sayımları Bulguları*, HÜNEE, Ankara.
- Ethelston, S. (1999) "Water and women: The Middle East in demographic transition", *Middle East Report*, 213, 8-12+44.

- Guilmoto, C.Z.; Rajan, S.I. (2001) "Spatial patterns of fertility transition in Indian districts" *Population and Development Review*, 27, 713-738.
- Haines, M. (1998) "The relationship between infant and child mortality and fertility: Some historical and contemporary evidence from the United States", İçinde *From Death to Birth: Mortality Decline and Reproductive Change*, Montgomery, M, Cohen, B. (eds.), National Academy Press, Washington, DC, 227-253.
- Hançerlioğlu, O. (2007) *Toplumbilim Sözlüğü*, Dördüncü basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Heer, D.M.; Turner, E.S. (1965) "Areal differences in Latin American fertility", *Population Studies*, 18, 279-292.
- Hirschman, C. (2001) "Comment: Globalization and theories of fertility decline", İçinde *Global Fertility Transition*, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 116-125.
- HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü), (1975), *Türkiye'de Nüfus*, Ankara.
- HÜNEE, (1999) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998*, HÜNEE Yayınları, Ankara.
- HÜNEE, (2004) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA) 2003*, HÜNEE Yayınları, Ankara.
- Kirk, D. (1971) "A new demographic transition ?", İçinde *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, Vol.2, Research paper, John Hopkins Press, Baltimore, 123-147.
- Kirk, D. (1996) "Demographic transition theory", *Population Studies*, 50, 361-387.
- Knodel, J. (1978) "European populations in the past: Family-level relations", İçinde *The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility*, Preston, S. (ed.), Academic Press, New York, 21-45.
- Kongar, E. (2004) *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 34. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Koray, S. (1997) "Dynamics of demography and development in Turkey: Implications to the potential for migration to Europe", *The Turkish Journal of Population Studies*, 19, 37-55.
- Lesthaeghe, R. (1977) *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Marshall, G. (2003) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akınhay ve Derya Kömürçü, Ertem Matbaası, Ankara.
- Mason, K.O. (1997) "Explaining fertility transitions", *Demography*, 34, 443-454.
- Mathiessen, P.C.; McCann, J.C. (1978) "The role of mortality in the European fertility transition: Aggregate-level relations", İçinde *The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility*, Preston, S. (ed.), Academic Press, New York, 47-68.
- Meir, A. (1986) "Demographic transition theory: A neglected aspect of the Nomadism-Sedentarism continuum", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 11: 199-211.
- Montgomery, M.; Cohen, B. (1998) *From Death to Birth: Mortality Decline and Reproductive Change*, National Academy Press, Washington, DC.
- Morrill, R. (1993) "Development, diversity and regional demographic variability in the U.S." *Annals of the Association of American Geographers*, 83, 406-433.
- Notestein, F.W. (1953) "Economic problems of population change", İçinde *Proceeding of the Eighth International Conference of Agricultural Economists*, Oxford University Press, New York, 13-31.
- Özbay, F.; Shorter, F.C. (1970) "Turkey: Changes in birth control practices, 1963 to 1968", *Studies in Family Planning*, 1, 1-7.
- Özgür, E.M. (1998) *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın Yayın Ltd. Şti, Ankara.
- Özgür, E.M. (2004) "Türkiye'de toplam doğurganlık hızının mekansal dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2, 1-12.
- Öztürk, M. (2009) *Sağlık Düzeyi Ölçütleri* (<http://www.karabuksaglik.gov.tr>, 02.01.2009)
- Palloni, A.; Rafalimanana, H. (1999) "The effects of infant mortality on fertility revisited: New evidence from Latin America", *Demography*, 36, 41-58.
- Peters, G.L.; Larkin, R.P. (2005) *Population Geography: Problems, Concepts, and Prospects*, Kendall/Hunt Publishing, USA.
- Preston, S. (1978) "Introduction", İçinde *The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility*, Preston, S. (ed.), Academic Press, New York, 1-17.
- Reed, H.; Briere, R.; Casterline, J. (1999) *The Role of Diffusion Processes in Fertility Change in Developing Countries: Report of a Workshop*, National Academy Press, Washington, DC.
- Reher, D.S. (2004) "The demographic transition revisited as a global process", *Population, Space and Place*, 10, 19-41.
- Reher, D.S.; Ortega, J.A.; Sanz-Gimeno, A. (2008) "Intergenerational transmission of reproductive traits in Spain during the demographic transition", *Human Nature*, 19, 23-43.
- Reher, D.S.; Sanz-Gimeno, A. (2007) "Rethinking historical reproductive change: Insights from longitudinal data for a Spanish town", *Population and Development Review*, 33, 703-727.
- Rosero-Bixby, L. (1998) "Child mortality and fertility transition: Aggregate and multilevel evidence from Costa Rica", İçinde *From Death to Birth: Mortality Decline and Reproductive Change*, Montgomery, M, Cohen, B. (eds.), National Academy Press, Washington, DC, 384-410.
- Rowland, D.T. (2006) *Demographic Methods and Concepts*, Oxford University Press, New York.
- Serpez, Ö. (1978) *Türkiye Demografisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Shorter, F.; Macura, M. (1982) *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*, National Academy Press, Washington, DC.
- Şahin, S. (2007) *Geçmiş, Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Tandoğan, A. (1994) *Türkiye Nüfusu*, Trabzon.
- Tandoğan, A. (1998) *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Eser Ofset, Trabzon.

- Teitelbaum, M. (1975) "Relevance of demographic transition for developing countries", *Science*, 188, 420-425.
- Thompson, W. (1929) "Population", *American Journal of Sociology*, 34, 959-975.
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği), (1999) *Türkiye'nin Fırsat Penceresi Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, Koordinatör: Behar, C., Yazarlar: Behar, C., Işık, O., Güvenç, M., Erder, S. ve Ercan, H., Lebib Yalkın Yayıncılık ve Basım İşl.A.Ş., İstanbul.
- Tümertekin, E.; Özgüç, N. (1998) *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- UN (United Nations), (2007) *World Population Prospects: The 2006 Revision Population Database* (<http://esa.un.org/unpp/p2k0data.asp>, 01.04.2008).
- Ünalın, T. (1997) "Turkey's population at the beginning of the 21st century", *The Turkish Journal of Population Studies*, 19, 57-72.
- Üner, S. (1972) *Nüfusbilim Sözlüğü*, Mars Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Ankara.
- Üner, S. (1984) *Türkiye Nüfusu, Boyutlar, Sorunlar, Yorumlar*, HÜNEE Yayınları, Ankara.
- van de Kaa, D.J. (1996) "Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into the determinants of fertility", *Population Studies*, 50, 389-432.
- van de Walle, F. (1986) "Infant mortality and the European demographic transition", *İçinde The Decline of Fertility in Europe*, Coale, A.J., Watkins, S.C. (eds.), Princeton University Press, Princeton, 201-233.
- Watkins, S.C. (1987) "The fertility transition: Europe and the Third World compared", *Sociological Forum*, 2, 645-673.
- Weeks, J.R. (2002) *Population: An Introduction to Concepts and Issues*, Wadsworth/Thomson Learning Press, Belmont.
- Wortham, R.A. (2002) "Spatial differences in fertility decline in Kenya: Evidence from recent fertility surveys", *The Social Science Journal*, 39, 265-276.
- Yavuz, S. (2005) "Fertility transition and progression to third birth in Turkey", *Max-Planck Institute for Demographic Research*, Working Paper No. WP-2005-028, Rostock, 1-26 (<http://www.demogr.mpg.de>, 12.12.2006).
- Yavuz, S. (2006) "Completing the fertility transition: Third birth developments by language groups in Turkey", *Demographic Research*, 15, 435-460.
- Yüceşahin, M.M.; Özgür, E.M. (2008) "Regional fertility differences in Turkey: Persistent high fertility in the southeast", *Population, Space and Place*, 14, 135-158.
- Yüksel, Y. (2007) *Türkiye'de Demografik Geçiş Süreci ve Sosyal Politikalar*, Devlet Planlama Teşkilatı, Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2732, Ankara.